

Аграрна пренасељеност Југославије, 1940.

Садржај

Увод

1. Пренасељеност уопште
2. Аграрна пренасељеност

Црте демографског развитка Југославије и других земаља

1. Кретање наталитета
2. Морталитет и природни прираштај

Померања у структури становништва Југославије

Простор за одржање у Југославији и аграрна пренасељеност

Расподела поседа у Југославији и карактеристика тих поседа

1. Предратни период
2. Стане поседа после Уједињења

Начини за решавање проблема аграрне пренасељености

1. Повећање пољопривредне површине
 - а) повећање културне површине
 - б) унутрашња колонизација
 - в) интензификација пољопривредне производње
 - г) преоријентација пољопривредне производње
2. Исељавање сувишног становништва
3. Индустрисација

Закључак

Литература

338

ЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

4708

АГРАРНА ПРЕНАСЕЉЕНОСТ ЈУГОСЛАВИЈЕ

ДОКТОРСКА РАСПРАВА
РАТИБОРА В. ПОПОВИЋА
брањена 11 марта 1940 године

ИСПИТНА КОМИСИЈА:

Прешедник декан: **Д-р Борђе Тасић**, редовни професор Универзитета
Чланови: **Д-р Милан Жујовић**, редовни професор Универзитета
Д-р Слободан М. Драшковић, ванредни професор Универзитета

БЕОГРАД
1 9 4 0

3628

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

АГРАРНА ПРЕНАСЕЉЕНОСТ ЈУГОСЛАВИЈЕ

ДОКТОРСКА РАСПРАВА
РАТИБОРА В. ПОПОВИЋА
брањена 11 марта 1940 године

ИСПИТНА КОМИСИЈА:

Прешедник декан: Д-р Ђорђе Гасић, редовни професор Универзитета

Чланови: Д-р Милан Жујовић, редовни професор Универзитета

Д-р Слободан М. Драшковић, ванредни професор
Универзитета

Б Е О Г Р А Д

1 9 4 0

ДОБРОДОДЕЛНИЧЕ СВЕДЕЊЕ
СИНОВА

ОВО ПРВО ДЕЛО ПОСВЕЂУЈЕМ СВОЈИМ РОДИТЕЉИМА
КАО ИЗРАЗ ДУБОКЕ СИНОВЉЕ ЗАХВАЛНОСТИ

Лв. бр. 37/197

У В О Д

Док су чисто економски феномени у току историје били посматрани увек са истом пажњом и истим интересовањем, дотле су демографски проблеми свраћали на себе пажњу, мање више, повремено с тим да се изгубе и опет, кроз извесно време, појаве. Malthus-ова теориска конструкција о множењу становништва брзином геометричке прогресије, која је у своје време претстављала предмет најживљих расправа и пессимистичког гледања на будући развој и економско стање човечанства, та теорија била је у току XIX века скоро заборављена. Силан полет производње учинио је да се током XIX века демографски проблеми потисну у страну, али ипак не за дugo — Светски Рат доноси читав низ питања демографског карактера, тако да се ми данас налазимо у читавом комплексу демографских проблема који траже брзо и сигурно решење. Од свих питања која сачињавају суштину демографских истраживања представља особиту важност проблем популације (питање наталитета и морталитета). Важност овога питања потврђују како читави системи демографске политике (Француска, Немачка, Италија) тако исто изванредно велики број расправа о популационим проблемима које се свакодневно појављују.

Питање аграрне пренасељености проблем је који подједнако дубоко задире и у економску и у демографску област. У економску, јер је у питању земљиште, процес пољопривредне производње као средства опстанка и рада; у демографску област, јер је у питању људство које живи и множи се као и његов бројни однос према јединици земаљске површине. Оба момента, економски и демографски, изванредно тесно су ме-

ћусобно повезани да би апсолутно било немогуће проучавати проблем аграрне пренасељености ако би ма који од ова два момента био занемарен. Утврђујући тако неопходност двостраног гледања на проблем тек онда можемо приступити ближем упознавању како са општим појмом пренасељености тако и са његовом варијантом аграрном пренасељеношћу.

1) Пренасељеност у опште

Пренасељеност у опште први је истакао, на један прилично консеквентан начин, Malthus. Он је пренасељеност схватио као диспропорцију између броја становништва и сретства за исхрану која стоје на расположењу том становништву. Као карактеристику таквог стања Malthus је обележио притисак који врши простор за исхрану на становништво изазивајући његово смањење.

Овако како је Malthus дефинисао пренасељеност у опште та дефиниција је у својој суштини и данас остала иста. И данас све расправе о пренасељености говоре о несразмери која постоји између површине земљишта и броја људства које живи на том земљишту; о тој истој несразмери јасно је говорио овај енглески свештеник још пре 140 година. Да се Malthus није латио посла да своју теорију и цифрама покаже, и да на тај начин из једне добре поставке извуче погрешне закључке, његовој теорији би се и данас тешко могло шта пребацити. Међутим, приписујући множењу становништва брзину геометричке прогресије, а стварању сретства за исхрану брзину аритметичке прогресије, Malthus је закључио да само после два века однос људства и хране биће 256:9, тојест број људи ће бити повећан 256 пута док ће се за исто време сретства за исхрану повећати само 9 пута. Заведен таквим начином закључивања један енглески економист је прорачунао да ће 1921 год. целокупно човечанство изумрети од несташице у храни.¹⁾ Да наведемо још један пример погрешног закључивања, који је, за разлику од горњег, крајње оптимистичан. Oppenheimer²⁾ је имајући у виду Malthus-а, хтео да покаже нетачност његових предвиђања па је, узвеши да је човеку потребно просечно

75 кгр. беланчевине годишње, дошао до закључка да на земљи има места за 225 милијарди душа. — Па и поред све нетачности у погледу закључака, Malthus-ова теорија је ипак од неоспорне вредности јер је у проблему пренасељености истакла видно две компоненте: компоненту становништва и компоненту простора (земљишта) за исхрану; без те две компоненте јасно истакнуте не може се уопште расправљати о појму пренасељености. Потребно је изнети неколико мисли о овоме појму.

Wagner³⁾ је говорећи о пренасељености, разликовао два облика овога појма: апсолутну и релативну пренасељеност. „Апсолутна пренасељеност, каже Вагнер, постоји онде где за једно дано становништво, нарочито шире слојеве, апсолутно недостају сретства за издржавање, специјално сретства за исхрану (у врсти и количини) у смислу очувања и предупређења смањивања бројног стања (болести у већем обиму, смртност)“.— „Релативна пренасељеност је стање при коме становништво, а нарочито његове радне класе, и поред свег труда и воље за рад, не могу да нађу сигурног и довољног запослења“.

Разликовање које чини Wagner на апсолутну и релативну пренасељеност чини нам се нетачно. Изгледа нам да би био немогућ живот под условима које је Wagner обележио као стање апсолутне пренасељености. Претпоставити да трајно живи известан број људских јединки „онде где апсолутно недостају сретства за издржавање“, чини нам се немогуће. Чак ни претпоставка да би такво становништво путем размене могло доћи до сретства за живот, не може да се одржи, јер шта би могло да пружи као противвредност сем радне снаге, у том случају морало би наступити исељавање. Нигде до сада није запажена пренасељеност таквих особина да би се могла назвати, у смислу Wagner-а, апсолутном. Дакле, апсолутна пренасељеност није никде постојала нити данас и где постоји. Може бити да је Wagner хтео да прави квантитативну разлику код појма пренасељености, па да апсолутну сматра једном оштријом јачом формом релативне пренасељености. Но, и тако схваћена, ова подела је неумесна, јер би у том случају требало створити безброј много подела које би означавале онај читав низ нијансираних ступњева у интензитету пренасељености. Због свега тога треба, по нашем мишљењу, одбацити појам апсо-

¹⁾ Cide Charles, Cours d'Économie Politique II, стр. 541 пр. 2.

²⁾ Навод по Weber Ad., Wirtschaftspolitik I, стр. 74—75.

³⁾ Wagner Ad., Theoretische Sozialökonomik I, стр. 84.

јутне пренасељености, у смислу Wagner-овом, и пренасељеност схватити у смислу друге дефиниције коју Wagner назива релативном пренасељеношћу.

Економисти се не слажу у чему би био критеријум према коме би се за једну дану област могло сигурно рећи да ли постоји пренасељеност те области или не. Једни су за то да пренасељеност изражава однос према једном нормалном стању, тј. према стању које се бар сматра таквим; други су за однос према стању ретке насељености (ненасељеност). Сматрамо да је боље при одређивању да ли је једна област пренасељена или не, не вршити никакво поређење, јер ни нормално стање као и стање ретке насељености не представљају сигурно мерило пошто су то такође релативне вредности. У отсуству сигурних критеријума као једини начин остаје да се према извесним карактеристичним симптомима директно оцењује да ли једна област пренасељена или не.

Но није довољно изнети само супротност двеју основних компонената која доводи до стања пренасељености, потребно је те две компоненте ближе прецизирати да би се добила потпуна јасност о бићу саме појаве. Што се тиче компоненте становништва не постоји никаква могућност да се дође до једне апсолутне вредности. Напомињемо одмах да је баш због тога појам пренасељености изванредно динамичан и релативан. Због тога је могуће (и то није никаква реткост, чак бисмо смели рећи да је то случај са Југославијом) да области са малим бројем становника по 1 km.² буду у ствари пренасељене, а предели са великим бројем људства по 1 km.² показују све знаке ретке насељености. — Компонента простор за исхрану (Nahrungsmittelraum) била је предмет тумачења у врло широком обиму од стране многих теоретичара. Wagner⁴⁾ је овај појам посматрао кроз социјал-економску призму па је, пошавши од појма „запослење са зарадом“ („Erwerbsbeschäftigung“) закључио да постојеће могућности за рад са зарадом претстављају довољну гарантију за одржање, само је потребно да та сретства за рад стоје у „сигурном и довољном“ броју на расположењу. Да би пак сретства за рад стајала „у сигурном и довољном“ броју на расположењу, то зависи, по Wagner-у,⁵⁾ од ове три околности:

⁴⁾ Wagner Ad., Theoretische Sozialökonomik I., стр. 82.

⁵⁾ Wagner Ad., Op. cit., стр. 82.

1) од економско-техничких услова који су дати и могу се постићи,

2) од датог правног поретка који руководи производњу и расподелу, и

3) од захтева већ раније постигнутог начина живота. Буде ли ма која од ових околности недостајала или њено дејство умањено, биће уништена и могућност запослења са зарадом; не буде ли могуће наћи запослење са зарадом онда постоји, по Wagner-у, пренасељеност (релативна).

H. J. Seraphim⁶⁾ критикује овакав начин гледања на проблем и сматра да се цео проблем пренасељености само непотребно проширује и компликује. Тиме што се сперише са појмом „услови који су дати и могу се постићи“ — н. пр. образовање цена и проћа robe — тиме се укључује проблем пренасељености у целокупни привредни систем. Кад се овако гледа на ствар излази да би н. пр. једна депресија дужег трајања уз одговарајући пад цена изазвала пренасељеност. Seraphim признаје да би у том случају дејство могло бити сасвим исто као у случају прираштаја становништва при стационарним економским условима, али пошто је ту узрочна веза сасвим друкчија, он сматра да се такво стање не сме назвати пренасељеношћу. Тако Seraphim закључује: „Када говоримо о пренасељености мислимо на такав општи социјално-економски положај који је условљен јаким прираштајем становништва при чему не следује истовремено измена економско-техничких услова.“⁷⁾ Значи да је пренасељеност, по овом гледишту, један динамичан појам или условљен променама само једне компоненте и то становништва. Компонента простор за исхрану (узет у смислу простора за одржање) била би једна пасивна компонента, јер њене промене не би биле у стању да изазову пренасељеност.

Не бисмо се могли сложити са Seraphim-ом да само прираштај становништва ствара пренасељеност, која је једно одређено стање са својим карактеристичним симптомима. Ти симптоми потпуно су исти а могу бити изазвани било смањењем животног простора без промена компоненте становништва било повећањем становништва на истом, непромењеном простору. У оба случаја долази се до исте ситуације: настала је оскудица

⁶⁾ Seraphim H. J., Die Statistische Erfassung der landwirtschaftlichen Überwölkerung und Untervölkerung. (Berichte über Landwirtschaft), Berlin 1930 — Ed. XIII, Heft 2, стр. 197.

⁷⁾ Seraphim, Op. cit., стр. 198.

сретства за одржање. Због тога сматрамо да пренасељеност увек постоји када ма која од компонената својим променама изазове карактеристичне појаве пренасељености.

Појам простора за одржање, који служи као основа за одређивање густине становништва, Mombert⁸⁾ дефинише као „за одређено време постојећу способност одређеног подручја, државе или целе земље, да исхрани при уобичајеном начину живота одређен број људи“. Како у погледу бонитета земљишта, количине сировина, могућности техничког развоја и другог, влада крајња различитост, појам простора за одржање ванредно је растегљив. Mombert разликује, према односу становништва једне области и могућности подмирења потреба, нормалну, оптималну, малу насељеност (ненасељеност) и пренасељеност. *Нормална насељеност* би било једно такво стање које би се одликовало отсуство свих симптома било пренасељености било ретке насељености. *Оптимална насељеност* је појам различит од нормалне насељености и може се од ове последње удаљавати како на једну тако и на другу страну. Оптималну насељеност дефинише Mombert као „однос величина између броја становништва и простора за исхрану, при чему је прва величина довољно велика да би са својом радном снагом искористила све дарове природе у смислу највећег могућег приноса“.⁹⁾

Оптимална насељеност била је предмет пажње и енглеских економиста који су покушали да што ближе одреде овај појам. Тако Robertson¹⁰⁾ каже да је то „најбољи однос човек-земља“. Carr-Saunders¹¹⁾ каже да је то „за једну дану област под даним условима, тачка на којој је чист просечни доходак свакога становника највиши“.

Оптимална насељеност претставља једно идеално стање које, да би дуже трајало, мора да претпостави потпуно идентичну динамику прираштаја становништва и пораста производње елемената за покриће потреба. То се врло ретко, да не кажемо никад, дешава. Напротив, ако узмемо за пример земљорадњу видећемо да је због опадајућег приноса спречена

⁸⁾ Mombert P., *Bevölkerungslehre*. Jena 1929. — стр. 344.

⁹⁾ Mombert P., *Op. cit.*, стр. 344.

¹⁰⁾ Robertson C. J., *Population et agriculture; le problème de surpeuplement rural*, стр. 27.

¹¹⁾ Carr-Saunders, *Some aspects of the population*. Geographia vol. 18 стр. 204.

паралелност у повећању обе компоненте (овде наравно имамо у виду опште правило које може бити демантовано моменталним флуктуацијама) и као последицу имамо пренасељеност.

Немогуће је дедуктивним путем утврдити да ли се оптимални ниво становништва диге или спушта. Да би се до тог закључка дошло потребно је извршити многобројне анализе употребљујући при томе статистичку методу. Па и тако, употребљујући статистику, не можемо ипак доћи до неке сталне вредности, до неког сталног бројног односа. Са прилично сигурности можемо овде говорити само о развојним тенденцијама и то је све. — Пренасељеност дефинише Mombert исто као и Roscher и Rümelin, чија ћемо гледишта укратко изложити.

Rümelin¹²⁾ каже: „Једна земља ступа у стање пренасељености када се трајно тј. за читав низ година, попне број становника бржом прогресијом него доходак и имање народа, када слетствено томе просечни доходак појединца опада, када су главне гране народне привреде толико ангажоване, да више никоме не пружају послу са зарадом те беда све више расте, када тло државе не достиже да пружи становништву ни најопштија ни најнужнија сретства за опстанак...“

Roscher¹³⁾ говори сасвим слично: „Пренасељеност је онде где несразмера између броја становника и животних сретстава проузрокује смањену просечну производњу а све то води појачаном морталитету или јаком опадању броја бракова и њихове плодности“.

Ова просечна мера за одржање, која на појединце отпада, представља једну изванредно релативну величину и може да буде схваћена било у физиолошком било у културном смислу. Схваћена у физиолошком смислу она има најужи могући обим јер обухвата минимални збир услова за одржање живота; буде ли недостајао ма и један од тих услова или тај услов не буде заступљен у довољној мери, онда више нема могућности за опстанак људске јединке. Па иако је ово једна минимална консталација услова без којих нема живота, ипак ни она није нека константна величина већ и она варира према расним, климатским и другим околностима. *Културни минимум потреба* (*Kulturrele Mindestbedarf*) претставља један шири збир услова неоп-

¹²⁾ Rümelin, *Zur Überbevölkerungsfrage. Reden und Aufsätze*. 1881, стр. 569.

¹³⁾ Roscher, *System der Volkswirtschaft*, Grundlage der Nationalökonomie 1876, стр. 602.

ходних за опстанак индивидуе (с том напоменом да ту нису сви услови од подједнаке важности и да би се у крајњем случају индивидуа одржала ако не би био у питању неки од чисто физиолошких услова). Дакле, културни минимум потреба обухвата све физиолошке потребе плус извесан број потреба датих навикама и обичајима разних ступњева цивилизације. Напомињемо да је културни минимум потреба много растегљивији и да много више варира од физиолошког. То је сасвим појмљиво, јер ту имамо много већу кумулацију различитих услова различите важности.

Поставља се сада питање који ћемо од ова два појма минимума за опстанак узети и гледати да ли је повређен, па да на тај начин оцењујемо да ли је једна област пренасељена или не. Ми сматрамо да треба као мерило узети културни минимум потреба јер не можемо да примимо то да је једна област нормално насељена ако њени становници, данас у XX веку, имају довољно хране и одеће, а лишени су свих других сретстава, која истина нису неопходна за одржање самог живота, али без којих човек не би био у стању да задовољи многе важне потребе диктоване данашњим стањем цивилизације. Тако дакле, Malthus-ов појам „сретства за живот“ не сме бити схваћен ни у ком случају тако узано у смислу сретства за исхрану само.

2) Аграрна пренасељеност

До сада смо говорили о пренасељености уопште. Међутим и аграрна пренасељеност је само једна ужа модификација тог општег појма. У главном све што смо казали за пренасељеност уопште важило би и за аграрну пренасељеност с том напоменом да у аграрним односима пренасељеност има специјалан карактер јер се одиграва у пољопривредном сектору који се развија у специјалним околностима и подлежи специјалним економским законима. Карактеристичне последице аграрне пренасељености које дубоко упливишу на целокупну пољопривредну а преко ње на целу економску и социјалну структуру једне државе; претстављају за Југославију, огромном већином још увек аграрну земљу, ванредно тежак задатак за решавање.

„Аграрна пренасељеност је, према дефиницији Seraphim-a,¹⁴⁾ стање карактеристично за један низ симптома који

посредно или непосредно произлазе из несразмере између пољопривредног становништва и сретства која му (становништву) стоје на расположењу за издржавање и производњу, а све је то проузроковано јаким прираштајем компоненте становништва“. (Die landwirtschaftliche Überbevölkerung ist ein Zustand, für den eine Reihe von Symptomen charakteristisch ist, die als mittelbare oder unmittelbare Auswirkungen einer Unverhältnismäßigkeit zwischen der landwirtschaftlichen Bevölkerung und der ihr zur Verfügung stehenden Unterhalts- und Erwerbsmittel ausgesprochen werden müssen, hervorgerufen durch ein starkes Anwachsen der Bevölkerungskomponente“).

Говорећи раније о двема компонентама појма пренасељености ми смо истакли подједнаку важност обе компоненте на тај начин што смо заузели гледиште да се пренасељеност ствара променама у величини било једне било друге компоненте. То гледиште заступано и код појма аграрне пренасељености. Seraphim је, као што се из његове дефиниције види, истакао гледиште да се аграрна пренасељеност ствара променама само једне компоненте (становништва) и тако демографски момент има прворазредну улогу, компонента простора за одржање није код њега узрок аграрне пренасељености па ма колико се она мењала.

Ми ћемо се послужити примером који је дао Oberländer¹⁵⁾ из кога се види да се променама у величини компоненте простора за одржање такође изазива пренасељеност. Oberländer посматра Немачку па каже: „Немачка пре Светског рата не би се могла назначити као нарочито пренасељена, пошто је добијала један део сретства за исхрану путем размене дјући као противвредност своје индустриске производе. Све док је Немачка запосљавала вишак становништва у рудницима и фабрикама и све нова тржишта налазила, увожено је довољно сретства за исхрану и пренасељености није било. Међутим Немачка из 1933 год. је пренасељена пошто се великом процентом исхрањује сопственом производњом, што изазива једну структурелну незапосленост, јер је извоз због тржишних тешкоћа јако опао“. Овде, дакле, пренасељеност је последица промена компоненте простора за одржање а не компоненте становништва.

¹⁴⁾ Seraphim H. J., Op. cit., стр. 199.

¹⁵⁾ Oberländer Th., Die agrarische Überbevölkerung Polens, Berlin 1935, стр. 10.

На основу овога сматрамо да би Seraphim-ову дефиницију требало допунити и аграрну пренасељеност овако дефинисати: „*То је стање у коме читав низ симптоматичних чињеница посредно или непосредно произлази из несразмере између пољопривредног становништва и сретстава која том становништву стоје на расположењу, а та несразмера је изазвана било јаким прираштајем становништва било смањењем простора за исхрану*“.¹⁶⁾ Под „смањењем простора за исхрану“ подразумевамо свако смањење сретстава за живот (дакле не само територијално смањење површине) па и такво као што је промена начина производње коју би водила недовољном обезбеђењу сретстава за живот, н. пр. прелаз од интезивног ка екстензивном начину обделавања. Ту би, иако територијално исти, простор за исхрану био економски сужен.

Mombert¹⁷⁾ је хтео да покаже како повећање становништва при непромењеним економско-техничким условима или смањењем простора за исхрану при стационарним демографским условима имају исту последицу: притисак на уобичајени животни стандард. Ту мисао изразио је Mombert путем ове формуле: $N = V \cdot L$, где N означава простор за одржање, V број становника а L уобичајени животни стандард. Према томе да би уобичајени стандард живота био увек исти потребно је да свако повећање броја становника буде праћено сразмерним и паралелним повећањем простора за исхрану. Не повећа ли се у истој мери једна као и друга од ових двеју компонената, животни стандард трпи, т. ј. снижава се. У том случају изједначење је могуће постићи проширењем животног простора, значи повећањем вредности N . Ако се то проширење покаже као недовољан начин за изједначење, развој простора за одржање бива заустављен те ће, пре или после, наступити исељавање. Притисак на уобичајени начин живота има различит интензитет јер је, како каже Winkler¹⁸⁾ условљен читавим низом чињеница па се и пренасељеност манифестише сразмерно према снази тог низа чињеница као целине. Интересантно је да је и у литератури о демографским проблемима било врло мало говора о овом сплету карактеристичних чињеница. Malthus је био полазна тачка и све до најскоријег времена изузимани су изводи од њега у колико се тицала пренасељености, у дубљу анализу се

није улазило. У самој суштини баш у овоме би била најважнија тачка питања. „Када нам је јасно, каже Seraphim¹⁹⁾, да се ради о притиску на уобичајени начин живота а тај је притисак изазан немогућношћу да се становиштво које брзо расте (ми бисмо додали: или простор који се сужава, у смислу нашег схватања пренасељености) исхрани постојећим сретствима на уобичајени начин, тада морамо на сваки начин да проучавамо појаве које су реакција на овакво стање, а чине видним стање аграрне пренасељености. Помоћу тога ми сазнајемо аграрну пренасељеност у свим њеним манифестацијама; то су за истраживача симптоми који му дају праву слику болести“.

Велика је заслуга Malthus-ова што је најопштије последице пренасељености као „препреке“ уградио у своју конструкцију о становништву и тако нам указао прстом на неопходност анализе симптома као начин упознавања ове сложене појаве. Међутим ни сам Malthus није се упуштао у једну дубљу, детаљнију анализу, већ је, при расправљању општег економско-демографског стања, уочио само најопштије појаве пренасељености (велика смртност, осиромашење, болести итд.).

Међутим дефинисати аграрну пренасељеност није до вољно да би се на основу тога само могло рећи да ли је једна област аграрно пренасељена, да би се то могло утврдити постоји само један начин: испитивати да ли постоји извесна „консталација карактеристичних симптома“, како Seraphim²⁰⁾ назива све несумњиве спољашње знаке једне аграрно пренасељене области. „Чим се појави једна таква консталација карактеристичних симптома онда се може говорити са вероватношћу која се граничи са сигурношћу да је узрок таквог стања ствари аграрна пренасељеност“, каже Seraphim²⁰⁾ на истом месту. Остаје нам сада да набројимо ту „консталацију карактеристичних симптома“. Све области аграрно пренасељене показују следеће појаве: распарчаност земљишта, високу закупну и продајну цену земљишта, исељавање, распространетост споредних пољопривредних занимања, смањене наднице, смањени доходак и осиромашавање, нестајање испаша, ливада и необрађене земље, смањење бројног стоке и смањење бруто приноса.

Међутим овде би се могао учинити један приговор. Извесан карактеристичан симптом за пренасељеност могао би при-

¹⁶⁾ Mombert P., Bevölkerungslehre, стр. 344.

¹⁷⁾ Winkler, Die Bevölkerungsfrage auf deutschen Volkshoden (Verhandlungen des Vereins für Soz. Pol.), Wien 1926, стр. 18.

¹⁸⁾ Seraphim, Op. cit., 198.

¹⁹⁾ Seraphim, Op. cit., стр. 201.

²⁰⁾ Seraphim, Op. cit., стр. 203.

падати некој другој групи узрока који са пренасељеношћу немају ничег заједничког. Узмимо један пример ради боље јасности: у једној области наступи упадљиво јако исељавање из села у градове; смо ли из тога закључити да је посматрана област аграрно пренасељена кад смо после утврдили да је узрок исељавања нарочито повољни услови за рад у градовима, рецимо због цветања неке нове индустријске гране? Да бисмо на горње питање одговорили потребно је имати на уму да аграрна пренасељеност није никада праћена само једним симптоматичним дејством, напротив увек наступа цела група карактеристичних чињеница на основу којих ми можемо са сигурношћу рећи да ли је наступио случај који испитујемо. — Поступак је по овој методи врло сличан поступку код коњуктурних статистика које, испитујући типичан збир симптома једног коњуктурног периода, покушавају да сазнаду његов ток и да тако путем рашчлањавања дођу до слике целокупне појаве. Општа теорија, у овом нашем питању, има као главни задатак да прикаже све чињенице које се везују као саставни део појма аграрне пренасељености а препушта другим специјалним испитивањима да утврде интензитет и предоминантност ове или оне чињенице.

Аграрно недовољно насељене области (die ladwirtschaftliche Untervölkerung) представљају обрнуту слику појма аграрне пренасељености и све оно што смо рекли за пренасељеност важи и за недовољну насељеност само, наравно, у обрнутом смислу. Због тога се нећемо на овоме више задржавати да не бисмо чинили непотребна понављања а и удаљавања од предмета који нас интересује.

Већ на самом почетку нашега рада назначили смо неопходност двоструког гледања на проблем на тај начин што смо истакли да се појам аграрне пренасељености састоји из две компоненте: становништва и простора за одржање. Прва од њих лежи у демографској области, а друга у економској. Како ми сад желимо приступити испитивању аграрне пренасељености у Југославији то ћемо испитивати како демографски тако и проблем простора за одржање да бисмо утврдили да ли је Југославија уопште аграрно пренасељена и ако је то случај приказаћемо у којој се форми и јачини то испољава.

ЦРТЕ ДЕМОГРАФСКОГ РАЗВИТКА ЈУГОСЛАВИЈЕ И ДРУГИХ ЗЕМАЉА

1) Кретање наталитета

Посматрајући стопу наталитета не само разних држава већ и појединих области једне исте државе наилазимо на велику разноликост у том погледу. Исто тако ако посматрамо у временском размаку једну исту област видећемо и ту велике варијације. Укупно узевши човечанство се и данас још увек повећава, тоталан број људства на земљи бива све већи, али то повећање није свуда исто; има области где је стопа наталитета врло велика, има и таквих где је број рођених таман толики да се изједначује са бројем умрлих, а има и таквих области где је број рађања мањи него стопа смртности.

Европски континент показује један интересантан демографски феномен: 14 год. по Христу број Европљана износио је 23 милиона, крајем XV века износио је 50 милиона а већ 1762 год. попео се на 130 милиона. У XIX веку забележен је највећи прираштај људства до данас, становништво Европе повећало се, по Sombart-у, $2\frac{1}{2}$ пута и већ 1920 год. износило 449 мил. а 1934 год. достиже цифру од 524 мил. становника (не рачунајући Европску Русију тај број износи 390 мил.). Цифре би биле још веће кад би се могло водити рачуна о великим броју исељеника који су се иселили на друге континенте. Та цифра није мала јер је само у Америку између 1821 и 1932 год. отишло 34 милиона људи. Па ипак и поред несумњивог увећања становништва Европе, већ у XIX веку, нарочито седамдесетих година, почели су се опажати потпуно јасно знаци опадања наталитета, и у извесним земљама као Француској, Шведској, Енглеској, Белгији, ова појава је добила прилично оштру форму. Reithinger²¹⁾ је поделио целу Европу на 5 демографских зона (Русија има засебно место ван ових пет зона). Те зоне би биле: 1) северна зона (Енглеска, Скандинавске и Балтичке државе), 2) западна зона (Француска, Белгија, Швајцарска и Холандија), 3) централна зона (Немачка, Мађарска, Чехословачка), 4) источна зона (Пољска, и јужноевропске земље), 5) средоземна зона (Италија, Иберско полуострво и Грчка). Карактеристика прве три зоне (северне, западне и централне) је стационарност у демографским појавама;

²¹⁾ Reithinger A., Le visage économique de l'Europe, стр. 21—22.

негде има мањих одступања, али сумарни утисак је тај. Источна и средоземна зона обележене су јаким прираштајем становништва. То се види из табеле 1.²²⁾

Таб. 1 Рађање, смртност и густина становништва Европе. Год. 1931—35.

ЗОНЕ	Број рођених на 1000 становн.	Број умрл. на 1000 становн.	Вишак рођених на 1000 стан.	Густина становн. на 1 км ²
I. Северна зона:				
Енглеска	15,5	12,2	3,3	192
Скандинавске земље . .	16,1	11,4	4,7	13,8
Балтичке земље	21,1	14,4	6,7	32,8
II. Западна зона:				
Француска	16,5	15,7	0,8	76,1
Белгија (Швајцарска) .	16,7	12,3	4,4	172,9
Холандија	21,2	8,9	12,3	243,8
III. Централна зона:				
Немачка	16,5	11,2	5,3	141,5
Земље постале од Немачке	19,2	14,3	4,9	95,6
IV. Источна зона:				
Пољска	27,6	14,9	13,0	85,7
Југоисток Европе . . .	32,3	18,8	13,5	60,5
V. Средоземна зона:				
Италија	23,7	14,0	9,7	137,3
Иберско полуострво . .	27,9	16,7	11,2	57,9
Грчка	30,0	16,5	13,5	50,9
VI. Русија	43,9	18,9	25,0	26,9

Када гледамо цифре из таб. 1. онда можемо да опазимо да је стопа наталитета већа у колико идемо на југ и на исток европског континента. Све северне и западне државе Европе осетно заостају у погледу наталитета од југоисточних. Француска, која је некада била најбогатија земља Европе становништвом, данас показује све знаке депопулације. Тиме се може најлепше и објаснити онај читав низ мера француске владе како би се стало на пут овој штетној појави. Међутим сасвим супротну слику пружају земље источне и јужне Европе које

²²⁾ Reithinger-a, Op. cit., стр. 21.

баш у овом столећу показују највећу стопу наталитета увршћујући се тиме међу прве земље на свету. Према једном извештају Друштва народа²³⁾ стопа наталитета поједињих европских земља била је оваква:

Таб. 2. Стопа наталитета европских земља 1935 год.

ДРЖАВА	Годишњи број рађања на 1000 становника	ДРЖАВА	Годишњи број рађања на 1000 становника
Немачка	18,9	Румунија	30,7
Аустрија	13,2	Енглеска	15,2
Белгија	16,0	Шведска	13,8
Бугарска	26,2	Швајцарска	16,0
Данска	17,7	Чехословачка	17,7
Шпанија	25,2	Русија	44,1
Француска	15,2	Југославија	29,0
Грчка	27,8	Италија	23,3
Мађарска	20,8	Холандија	20,2
Норвешка	14,5	Португалија	28,3

Како што се из табеле 2 види, Југославија са својом стопом наталитета од 29% (1935 год. 29,8) стоји на трећем месту у Европи одмах иза Русије и Румуније. Када апстрахујемо Русију, где је услед специјалних околности стопа рађања тако велика и када узмемо да је у Румунији врло велика смртност (највећа у Европи — 1935. г. износила је 21,1 на 1000 становника, док је у Југославији износила исте године само 16,78) — онда можемо закључити да се Југославија у погледу годишњег природног прираштаја становништва налази на првом месту у Европи. На својемо се још навратити доцније.

Било би погрешно сматрати наталитет од 29 на 1000 становника стопом која репрезентује целу Југославију, напротив само један мањи део, један ужи појас има, од прилике, ту стопу, која је, као средња вредност узета за репрезентативну вредност целе Југославије. Горња цифра одговара стопи рађања само у северним деловима Србије и средњој Хрватској, у свим осталим деловима наше државе видећемо снажна отступања како у једном тако и у другом смислу од ове средње вредности. Две велике реке, Сава и Дунав, чине да се Југосла-

²³⁾ Annuaire statistique de la Société des Nations, Genève 1935/36 год., стр. 46.

вија дели у две сасвим различите области: северну, где је стопа рађања много мања и скоро се приближује стопи рађања централне и западне Европе, и јужну, која показује све знаке изванредне расне виталности и где стопа рађања, у односу на цивилизоване земље Европе, достиже невероватне цифре. Изгледа као да број рађања стоји у супротности са културним напретком, високим животним стандардом, саобраћајем, јер уколико идемо на југ наше државе, у културно заостале и беспутне крајеве, у крајеве где је животни стандард врло низак, у толико стопа рађања расте. Док у Срему и Банату већ увек осваја „систем два детета“ (Zweikindersystem) дотле у селима Санџака или Босне породице са 8,10 па и 12 деце нису никаквa реткост. Тако, дакле, север и југ наше државе претстављају две крајности у овом погледу. Мирковић Н. је подвукao једну интересантну чињеницу: да је стопа наталитета Врбаске бановине једна од највећих на свету (одмах иза Русије, Египта и Палестине које имају само нешто већу стопу). Ево једне интересантне табеле:

Таб. 3. Стопа наталитета Врбаске бановине упоређена са земљама највеће стопе наталитета²⁴⁾

ЗЕМЉА	Број рођених на 1000 становника
Врбаска бановина	42,4 (1936)
Индија	33,7 (1934)
Египат	42,6 (1934)
Мексико	40,2 (1935)
Гватемала	42,2 (1935)
Палестина	45,2 (1935)

Заиста је интересантно да је стопа рађања већа у Врбаској бановини него у земљама које важе као класичан пример сувише великог множења. Просто је невероватно, али ипак тачно, да и Индија прилично заостаје у плодности иза Врбаске ба-

новине. Што се тиче осталих бановина напомињемо да се овако велика плодност код њих не среће, ма да је и њихова стопа наталитета прилично висока изузимајући крајеве преко Саве и Дунава који су у том погледу све више приближују државама западне Европе. После Врбаске стопа наталитета осталих бановина је овако изражена.²⁵⁾

Врбаска	42,4
Вардарска	36,85
Приморска	34,49
Дринска	34,31
Зетска	32,44
Савска	25,74
Моравска	25,36
Дравска	23,38
Дунавска	20,85

Када посматрамо брдске крајеве Босне, Санџака или Јужне Србије где је просечан број деце 6 и 7, онда нас такво стање ствари наводи на закључак да је стопа рађања већа у колико су околности за живот примитивнијег карактера, привреда на туралнија, породични и верски утицај снажнији, неписменост већа, удаљеност од културних и економских центара (нарочито градова, железница и великих река) већа, надморска висина виша и планински карактер области израженији. Мусиманско становништво, најзаосталија етничка група у држави, и поред највећег процента развода бракова, најплодније је, пошто су се конзервативни облици породичне и верске спутаности још и данас одржали у ванредно израженој форми.

Подела по бановинама, као једна административна подела, није погодна за испитивање наталитета поједињих демографских подручја јер се са њима не поклапа. (Што смо је ми ипак задржали то је због тога што су и статистички подаци којима се служимо задржали административну поделу). Сви крајеви преко Саве и Дунава са својом осетно низом стопом наталитета не би се у демографском смислу могли сматрати саставним делом Балканског полуострва већ много пре као саставни делови средње Европе. Просечна стопа рађања Дравске бановине је 23, 38, Дунавске 20, 85 и те се цифре врло мало разликују (нарочито имајући у виду Дунавску бановину) од наталитета Мађарске чија је стопа 20,8. Ако бисмо из подручја Дунавске бановине искључили области које јој демографски

²⁴⁾ Мирковић Н., Кретање наталитета у Југославији (Економско-финансијски живот, 1939, бр. 95—96), стр. 36—37.

²⁵⁾ Статистички годишњак, Београд, књ. 8 (1937), стр. 89.

не припадају (крајеви северне Србије), онда би њена стопа рађања била још нижа. У истој ситуацији се налази и Савска банивина чију стопу осетно смањује Славонија својим ниским наталитетом. Не треба мислiti да је опадање наталитета појава везана само за крајеве преко Саве и Дунава. У овим крајевима та појава је само јаче испољена, међутим и сви остали крајеви Југославије показују несумњиве знаке те исте појаве само у много успоренијем темпу. Само најзабаченији планински крајеви где дах западне цивилизације и капитализма још није допро, као и у подручјима која су колонизована, дакле међу колонистима, још се не примећују знаци смањене плодности, али напомињемо да је таквих области све мање. Тенденције демографског развоја Југославије су, дакле, приближавање стопи наталитета држава западне Европе, али је тај процес, имајући у виду Југославију као целину, још увек прилично спор и до потпуног изједначења ће проћи, без сваке сумње, приличан број деценија. — Мирковић²⁶⁾ је на основу једне анкете, коју је вршило Друштво за правну филозофију и социологију у северној Србији (Мачва, Космај, Подунавље) дао интересантне демографске податке о једном селу које се може сматрати као репрезентативно за целу северну Србију. Ево тих података:

Таб. 4. Демографски подаци о селу Кораћици 1938 год.

Број становника 31. децембра 1938 год.	2597
Површина земљишта у ха	2811
Просечна величина пољопр. поседа	3,98 ха
Рођених:	
1920 год.	97
1922 "	79
1924 "	73
1926 "	88
1927 "	82
1928 "	73
1938 "	47
Број бракова:	
1920 год.	53
1938 "	33
Проценат исељавања	
Просечан број деце по породици	2
Највећи посед износи 35 ха и има их 5 ове величине, док су 590 поседа испод 5 ха.	

²⁶⁾ Mirkovich N., Die Bevölkerungsentwicklung Jugoslawiens und das Problem der agrarischen Überbevölkerung (Weltwirtschaftliches Archiv), 1939. Band 50, Heft 1, стр. 103.

Северна Србија, којој припада посматрано село Кораћица може се сматрати као средина у погледу стопе наталитета између двеју крајности, тј. северних и јужних делова Југославије. Па ипак и ово подручје показује несумњиве знаке смањене плодности. Из табеле 4. видимо да је 1920 год. број рођених износио 97, а 1938 год. само 47, дакле један јасно изражен процес опадања. Док се број рођених смањио преко половине, број закључених бракова није опао у истој мери (1920 год. био је 53, а 1938 год. 33) значи да је процес опадања наталитета био у толико још јачи. Као што смо већ напоменули само извесни појединачни крајеви Југославије не показују још знаке смањене плодности. Узвеши Југославију еп bloc опадање је потпуно видљиво и јаче но постепено. Таб. 5. нам то потпуно јасно показује:²⁷⁾

Таб. 5. Годишњи број рођених у Југославији 1921/36 године

Год.	Број живорођених на 1000 становника	Год.	Број живорођених на 1000 становника
1921	36,70	1929	33,33
1922	34,39	1930	35,50
1923	34,84	1931	33,61
1924	35,12	1932	32,81
1925	34,16	1933	31,38
1926	35,35	1934	31,52
1927	34,26	1935	29,76
1928	33,71	1936	28,92

Најнижу стопу рађања имају градови који, због својих специфичних одлика у структури и начину живота становништва, чине да је ограничавање порода у њима најјаче. Само док је наталитет градова врло мали и приближује се стопи морталитета, дотле је прираштај становништва у градовима изванредно велики; н. пр. Београд је у току 50 година (1884—1939) удесетостручио своје становништво. Ево како је ишло повећање становништва Београда:

1884 год.	34.864 становника
1890 "	54.209 "
1910 "	89.876 "
1921 "	111.740 "
1931 " без Земуна .	239.000 "
1939 " око	400.000 "
1941 " цифра ће бити 500.000	"

²⁷⁾ Статистички годишњак 1937, (књ. 8), стр. 89.

Како је стопа наталитета врло мала и приближује се стопи смртности (у 1936 год. однос је био 13,25 према 9,75) Београд би се врло мало повећао, међутим ми видимо да је то повећање било више но убрзано. Све се то може објаснити великим усељавањем становништва и то претежно са села. Било је усељавања и из провинцијских градова, али према броју усељеника са села, то усељавање не претставља тако велику цифру (у сваком случају ни то усељавање није без сваког значаја). Београд се прилично разликује, у овом погледу, од осталих европских градова. Са повећаном територијом државе, повећао се јако и прилив становништва из целе државе у Београд, а нарочито после Светског рата прилив у престоницу био је изванредно снажан. Само тако могуће је схватити удесетостручавање престоничког живља у једном, релативно кратком, периоду од 50 година. За разлику од осталих градова Европе, који за своје повећавање имају да захвале, у главном, фабричном радништву, Београд има две категорије становништва које својим доласком у престоницу осетно обарају и онако ниску стопу наталитета Београда. Те две групе су печалбари и чиновници. И једни и други својим присуством повећавају број становника, међутим породице им или нису у Београду, или их у опште немају. Печалбари су само привремени становници, које је само немаштина натерала у град и они се у њему задржавају само извесно време док не привреде нешто, а онда се враћају у родни крај својим породицама. Смањењу стопе наталитета доприноси и чиновништво које се, или тешко решава да заснује породицу због својих прилично ниских прихода, или до крајњих мера ограничавају пород. Не смеју бити занемарене ни читаве категорије личности које по правилу не закључују бракове: студенти, разне слободне професије, војска, ћаци итд. Због свих ових категорија личности које не заснивају породицу, а својим присуством повећавају број становништва у великим градовима, наталитет тих градова је изражен тако ниском цијфром иако је у самој ствари ипак нешто већи. Све ово што смо рекли за Београд важи и за остале велике градове Југославије у већој или мањој мери.

Није, међутим,овољно посматрати само наталитет једног подручја па закључити да становништво те области расте или опада. Ако кажемо да је просечна стопа рађања за Југославију 29 на 1000 становника, онда нам тај бројни однос сам за себе ништа нарочито не каже. Да бисмо са сигурношћу одредили

бројно кретање становништва неопходно је да поред стопе наталитета посматрамо и стопу морталитета јер само тако можемо видети постоји ли и колики је природни прираштај становништва.

2) Морталитет и природни прираштај

Исто онако као што стопа наталитета показује отступања од државе до државе као и између разних области исте државе, тако је и са стопом морталитета. Па и поред све различитости може се у свима државама закључити као битна и јасно изражена тенденција ка опадању смртности. Као узрок овој појави могу се сматрати на првом месту напретци медицинске науке који су онемогућили десетковање становништва разним епидемијама (пре 50 година читава села су остајала пуста услед епидемије дифтерије, а данас постоји сигуран сепум) а исто тако побољшањем културних, економских и хигијенских прилика. Културне државе западне Европе имају најнижу стопу смртности. Тако смртност на 1000 становника износила је 1935 год. у:²⁸⁾

Холандији	8,7
Данској	11,2
Шведској	11,7
Немачкој	11,8
Швајцарској	12,1
Југославији (1936)	15,99
Португалији	17,1
Румунији	21,1

Јужно-европске државе међутим имају највећу смртност. Тако велика стопа смртности успорава донекле брзи прираштај земаља високог наталитета, док земље ниске стопе рађања имају као повољну околност малу смртност, те је тако у оба случаја парирана сувишна или недовољна плодност. Румунија са својом стопом смртности од 21,1 стоји на првом месту у Европи, док је Југославија на трећем месту. (Да ли је на трећем, или можда на четвртом месту, не бисмо могли рећи јер не располажемо податцима за Грчку где је смртност врло велика, можда већа него у Југославији). Велика смртност у Југославији последица је лоших хигијенских прилика које су опет више последица непросвећености него немаштине. Колико се мало

²⁸⁾ Annuaire statistique de la Société des Nations, 1935—36, стр. 36..

пажње обраћа хигијенским приликама нека нам послужи чињеница да у целој Црној Гори нема ни једног сеоског лекара; у целој Вардарској бановини раде само 26 лекара, док бановинско седиште Скопље има их око стотину.²⁹⁾ Кад ствар тако стоји у погледу лекара и кад се томе дода још и већика непроповеденост и конзервативизам широких народних маса, онда се не треба чудити што читаве покрајине хронично пате од ове или оне болести. Црна Гора трипти од туберкулозе, Јужна Србија од маларије, у Босни и дан-данас има лепре, у Хрватској гушавости. Смртност деце је ванредно велика, нарочито у првим месецима живота. Према податцима за 1934 год.³⁰⁾ чист вишак становништва износио је 211.238 лица од којих је само у току прве године живота умрло 69.029, а у периоду од 2—5 године живота умрло је још 32.898 душа. Значи од чистог годишњег вишака становништва у току пет година померло је укупно 101.927 лица, што чини без мало половину. Смртност новорождених у Југославији је два па и три пута већа него што је то код западних држава Европе.

Болести као узрок смртности су или везане за подручје (маларија) или су опште-социјалног карактера (туберкулоза). Градови су више погођени туберкулозом него села. Примера ради наводимо да је у Загребу од 1040 смртних случајева у 1934 год. њих 374 било од туберкулозе.

Смртност је различита од подручја до подручја и овако се креће по бановинама:

Таб. 6. Стопа морталитета по бановинама 1936 год.³¹⁾

БАНОВИНА	Број умрлих на 1000 становника
Приморска	19,63
Вардарска	18,15
Врбаска	17,11
Савска	16,59
Зетска	16,05
Дринска	15,60
Дунавска	15,32
Дравска	14,50
Моравска	13,53
Управа града Београда	9,75

²⁹⁾ Податци из „Земљорадничке задруге“ од 16 окт. 1938 г.

³⁰⁾ Франгеш О., Проблем релативне пренапушености Југославије. (Архив Мин. Пољопривреде, 1938, год. V, св. 11, стр. 4.

³¹⁾ Статистички годишњак 1937 год., стр. 89.

Бановине са највећом стопом наталитета имају и највећи морталитет. Из таб. 6. видимо да је смртност у нашој држави врло велика и да својом стопом, чак и у бановинама са најмањом смртношћу, н. пр. Моравској (13,53) далеко прелази стопу морталитета западних држава н. пр. Холандије (8,7). Па и поред овако велике стопе морталитета становништво Југославије показује једну повољну околност: развојне тенденције воде несумњиво опадању смртности и то се из године у годину опажа :

Таб. 7. Развој смртности у Југославији 1921/36³²⁾

Год.	Број умрлих на 1000 становника	Год.	Број умрлих на 1000 становника
1921	20,91	1929	21,08
1922	20,79	1930	18,98
1923	20,33	1931	19,79
1924	20,19	1932	19,17
1925	18,71	1933	16,92
1926	18,85	1934	17,02
1927	20,96	1935	16,78
1928	20,38	1936	15,99

Посматрајући табелу 7. видимо да се у току наведених петнаест година број смртних случајева смањио скоро за једну четвртину. Ово је свакако једна важна чињеница јер знатно утиче на висину природног прираштаја о коме ће сада бити речи.

Под природним прираштајем подразумевамо диференцију између стопе наталитета и стопе морталитета; уколико је та диференција већа утолико је, у посматраном периоду времена, (а то је обично година дана) прираштај становништва већи. Само на основу природног прираштаја ми можемо закључити да ли се становништво једне државе повећава или смањује. И поред изванредно високе стопе смртности, која би за западно-европске државе била катастрофална, захваљујући својој изванредно високој стопи наталитета, Југославија не само да показује позитивну цифру природног прираштаја становништва, већ се у том погледу налази на првом месту у Европи и сви су изгледи, према данашњем стању ствари у свету, да

³²⁾ Податци узети од Мирковић Н., Основне црте у демографском развоју Југославије (Архив за правне и друштвене науке, 1939 год., св. за април), стр. 352.

јој то место неће ни једн држава преотети. Према једној публикацији Друштва народа³³⁾ државе Европе имале би у погледу природног прираштаја становништва овај пласман:

Југославија	13,	(14,5 у 1933)
Пољска	12,	
Бугарска	11,7	
Холандија	11,5	
Португал	11,2	
Енглеска	3,2	
Луксембург	3	
Шведска	2,1	
Естонија	0,9	
Француска	0,5	
Аустрија	0,4	

Reithinger³⁴⁾ је, проучавајући развитак европских народа, дао врло интересантне податке за све области. Поделивши становништво Европе у три главне етничке групе (Германи, Латини и Словени) Reithinger је посматрајући прошли и садањи демографски развој ових група покушао да оцрта и будуће развојне тенденције. Према њему три етничке групе пружају ову слику:

Таб. 8. Бројни однос становништва Европе по етничким групама

Етничка група	1800 год.		1900 год.		1930 год.		1960 год.	
	у мил.	%						
Германи	57	31	124	32	149	30	160	27
Латини	64	34	103	26	121	24	133	22
Словени са Русијом .	66	35	166	42	226	46	303	51
Русија сама	30	16	88	22	123	25	171	29
Европа	187		393		496		596	

Због различитих расних, културних, биолошких и других многих услова, бројни односи етничких група у Европи мењају се, „На почетку XIX века, каже Reithinger, становништво Европе се распоређивало доста једнако: $\frac{1}{3}$ на германске народе, $\frac{1}{3}$ на латинске и $\frac{1}{3}$ на народе словенске групе. Средином XX века словенска група ће сачињавати половину становништва Европе, док ће, међутим, латинска група сачињавати само једну петину. Чак и германска група која је могла током прошлог сто-

³³⁾ Annuaire statistique de la Société des Nations, 1935—36, стр. 47

³⁴⁾ Reithinger A., Le visage économique de l'Europe, стр. 20.

лећа да сачува свој ранг, сигурно ће изгубити терен ако се садашњи број рађања не повећа“. -- Најважнији закључак који нам се намеће гледајући табелу 8. јесте да се словенска група јаче но сразмерно повећава и то више на рачун латинске и германске групе, ма да је и ова последња у сигурној еволуцији опадања. Прираштај западно-европских народа, који није никада био ни приближно јак као што је то случај са словенским народима, може се рећи да се завршава са XIX веком. Северн и средња Европа показују још увек знаке пораста становништва, али све споријег. Средоземна област имала је свој максимум годишњег прираштаја становништва у првој трећини прошлога века, док се већ у другој трећини прираштај знатно успорио. Словенске земље и земље југо-истока Европе баш сада показују свој максимум у погледу прираштаја становништва и отуда наступају све ове промене у бројном односу етничких група.

Reithinger се није задовољио само посматрањем демографског развоја етничких група, већ је дао и извесну прогнозу демографског развоја у погледу прираштаја становништва по јединих европских земаља. Тако видимо да ће у периоду од 1930—60 год. поједине земље показати овај пораст:³⁵⁾

Таб. 9. Повећање броја становништва у % од 1900—1930 и 1930—60 год.

Д Р Ж А В А	Тачно повећање од 1900—30 год.	Вероватно повећање од 1930—60 год.
Француска	4,5	9,9
Шведска	19,6	1,2
Енглеска	20,4	3,9
Швајцарска	22,7	2,5
Белгија	17,0	2,5
Немачка	34,6	5,6
Мађарска	57,5	15,4
Холандија	55,5	20,7
Бугарска	48,3	31,3
Румунија	33,7	32,2
Југославија	29,0	32,5

У таб. 9. пада у очи одмах како су три суседне државе Балкана далеко одмакле у висини прираштаја од свих осталих европских држава. Француска има врло рђаве перспективе за будућност, њено становништво се смањује и ако би наставило и даље да се смањује истим темпом, Француска би од 41 милион

³⁵⁾ Reithinger, Op. cit., стр. 27.

људи, колико данас броји, постала земља, кроз двадесет година, од 10—15 милиона становника. Само напомињемо одмах да се већ неколико година спроводи једна планска демографска политика која жели да подигне ниску стопу наталитета што ће свакако побољшати прилике и изменити ову прогнозу. Положај Југославије је сасвим супротан од онога у Француској јер пружа слику невероватно снажног прираштаја становништва, прираштаја највећег у Европи. Тада прираштај је тако велики да не стоји ни у каквој сразмери са актуелним економским, одн. производним условима сретства за живот. Како је Југославија 76,2% настањена земљорадницима који се множе, живе и раде на селу, то овај огроман вишак становништва пада највећим делом на терет земљорадњи и ствара типично стање аграрне пренасељености са свим његовим тешким последицама. Југославија је на огромном делу своје територије аграрно пренасељена земља и то стање добија све оштрији, израженији облик, јер, док с једне стране имамо непромењене, стационарне економске услове, дотле с друге стране имамо необично снажан пораст компоненте становништва. Тиме што се компонента простора за живот не повећава (или је то повећавање у врло малој мери, која није ни у каквој сразмери са повећањем становништва) у односу на тако повећано становништво животни простор се релативно, али константно, смањује услед чега просечни удео сретства за одржање бива, по становнику, све мањи.

У погледу прираштаја становништва Југославија показује, поред највеће стопе у Европи, још и ту ванредну околност да је једина земља која ће по процени Reithinger-а, показати у периоду 1930—60 год. већи прираштај него у периоду од 1900—30 год. Све остale државе су у том погледу показале осетно смањење. Чак и две суседне државе, Бугарска и Румунија, показују смањење које ми тумачимо пре високом смртношћу, но опадањем виталне снаге.

Желимо да учинимо овде једну напомену која би се односила на све бројне податке, а нарочито оне који се односе на будући развој демографских чињеница. Сама статистичка метода која нам служи као база за конкретно одређивање постојања аграрне пренасељености једне области, претставља, чак и када су у питању константне, лако мерљиве чињенице, читав низ могућности за погрешне или недовољно тачне закључке. Колико се у разним фазама једне статистичке операције намећу разне препреке које ометају обухватање целокупне

појаве у питању, колико се неизбежних грешака учини при релативно обичним рачунским операцијама, колико се погрешних закључака изведе чак из тачних података, најбоље зна онај ко се, ма и најмање, служио статистиком. Поред тешкоћа које су последица статистике као такве, долазе и незгоде које леже на страни демографских појава. Нигде, ваљда, нема толико немерљивих, ирационалних, алогичних појава као баш у овој области. Како измерити и цифром показати јачину страсти, расположења, потсвесних тежњи, дакле свих психолошких појава које баш сачињавају осовину демографских феномена. Не треба из овога никако закључити да смо се ставили на страну непријатеља статистичке методе те да је сматрамо излишном; напротив констатовање, рашиљавање и упознавање друштвених појава не може се ни замислити без статистичке методе. И овај наш рад целокупан базира на статистици, скоро нема тврђења које не би било потврђено цијфрама. Ствар због које смо највише учинили ову напомену јесте та да цифре које би се односиле на будући демографски развој треба примити са прилично резерве, јер оне претстављају само вероватност а не и сигурност, и тврђење Reithinger-а да ће Југославија имати у будућности још већу стопу прираштаја становништва чини нам се нетачно.

Стопа прираштаја становништва није јединствена за све области у Југославији, већ варира како у просторном тако и у временском размаку. Како је природни прираштај деривативна вредност добијена разликом између наталитета и морталитета, то на његову висину утичу све сне чињенице које утичу на висину наталитета и морталитета, те зато немамо потребе да их опет наводимо. Узимајући опет бановинску поделу за основицу природни годишњи прираштај на 1000 становника овако се распоређује:³⁶⁾

Врбаска бановина	25,24
Дринска „	18,74
Вардарска „	18,70
Зетска „	16,38
Приморска „	14,86
Моравска „	11,82
Савска „	9,15
Дравска „	8,89
Дунавска „	5,54
Београд	3,50

³⁶⁾ Статистички годишњак 1937, књ. 8, стр. 89.

ЈУГОСЛАВИЈА 12,93 (1934 г. 14,50)

Пада у очи да је Врбаска бановина и овде на првом месту; са својом стопом годишњег природног прираштаја од 25,24 на 1000 становника, ова наша покрајина је прва на свету. Све остale бановине далеко заостају иза ње, а карактеристична је врло ниска стопа Дунавске бановине (5,54), јер је низа и од стопе прираштаја Мађарске (5,6).

У временском размаку посматран, годишњи прираштај становништва Југославије од рата на овамо показује веома неправилне варијације, али је тенденција опадања ипак уочљива: 1921 год. стопа прираштаја била је 15,79, затим се час дизала час спуштала, и за последње две године, за које имамо податке тј. 1935 и 1936, износила је 12,92 одн. 12,93; највиша је била међутим 1930 год. када је дотизала 16,52. Горановић³⁷⁾ узима да се стопа прираштаја (годишњег) креће између 12,2 и 16,5 на 1000 становника. Узвеши да је годишњи коефицијенат прираштаја око 1,6%, у апсолутном броју изражен прираштај сваке године у Југославији је између 170 и 250.000 лица. Уколико расте број становништва сразмерно се повећава и годишњи прираштај. Како код нас миграције из села у град још нису тако велике да би могле донети разређивање становништва са села, то онда значи да ће село бити све гушће и гушће насељено, тј. већ постојећа пренасељеност још више ће се појачати. Прираштај који се креће између 170 и 250 хиљада лица годишње, или просечно узвеши 200 хиљада лица, изванредно је велики за Југославију, јер н. пр. Италија, земља која се истиче као пример великог прираштаја становништва, има 400.000 годишњег вишкага у становништву, ма да је бројно 3 пута већа од Југославије.

У послератном периоду извршена су свега два пописа становништва, први 31. јануара 1921 године, а други 31. марта 1931 године. Први попис није обухватио целокупну територију Југославије, јер је изоставио знатан део приморских крајева и извесне делове Баната. Тада непописани део износи, отприлике, 300.000 лица, те о томе треба водити рачуна кад се говори о цифрама из првог пописа. Урачунавајући и тада непописани део, Југославија је на дан 31-I-1921 године имала 11,984.911 становника од чега је отпадало на поједине покрајине (у милионима):

³⁷⁾ Горановић М., Положај сељака у Југославији, I стр. 2.

Северна Србија	2,7
Јужна Србија	1,5
Црна Гора	0,2
Босна и Херцеговина	1,9
Далмација	0,6
Хрватска и Славонија	2,7
Словеначка	1,1
Војводина	1,4

Међутим овакав однос становништва по покрајинама не представља право стање, јер је попис из 1921 год. дошао кратко време после дугогодишњег периода у коме је, најбројнија људством, Србија изгубила, према Јовановићу³⁸⁾ 28% свога становништва, Црна Гора 16% (по Костићу³⁹⁾), Хрватска и Славонија су остale при истом бројном стању, а Војводина се чак увећала за 2%. Израчунавајући и вероватан прираштај као и стварне губитке, Костић је дошао до цифре од 1,300.000 становника, то би био ратни губитак Србије у људству.

Попис од 31-III-1931 године, други и последњи попис до данас, показује нам да број становника Југославије износи 13,934.038. За време десетогодишњег периода између два пописа становништво се повећало за 1,946.007 или 16,24%. Значи, просечно узвеши, коефицијенат годишњег прираштаја становништва је 1,62 или у апсолутном броју око 200.000. Идући попис извршиће се 1941 године. Државна статистика израчунава 30. јуна сваке године путем геометричке прогресије повећање становништва и тако бисмо имали ове цифре о бројном стању становника Југославије:

1932 год.	14,194.598
1933 „	14,406.546
1934 „	14,621.663
1935 „	14,839.990
1936 „	15,061.580
1937 „	15,286.472
1938 „	15,514.729

Вероватан број за крај 1939 год. је 15,850.000, а код пописа 1941 год. може се очекивати цифра 16,200.000 становника. На

³⁸⁾ Yovanovitsch Drag., Les effets économiques et sociaux de la guerre en Serbie, стр. 303—305.

³⁹⁾ Костић Л., Становништво, 1930, стр. 4—5.

дан 31-XII-1938 год. број становника је, према последњем рачуну, био 15,630.129 од чега је отпадало на поједине бановине:

Дравска	1,209.284
Дринска	1,837.121
Дунавска	2,554.423
Моравска	1,644.832
Приморска	983.817
Савска	2,936.792
Вардарска	1,796.313
Врбаска	1,206.055
Зетска	1,049.500
Београд	412.616

Југославија се према броју становника налази на седмом месту у Европи; испред ње су Енглеска, Француска, Немачка, Пољска, Италија и Шпанија.

И ако има највећу стопу прираштaja становништва у Европи, Југославија већ показује извесну декаденцију у том погледу, јер стопа прираштaja пада. Узрок томе је све веће приближавање високо цивилизованим државама и развоју капиталистичке привреде, односно имајући у виду сељаке, у колико „град више буде долазио у село“, како то каже Мирковић M.⁴⁰⁾ Говорећи о томе како село прима од града баш оно што на његову отпорност неповољно утиче, Мирковић на истом месту каже: „Миења се храна, млијеко замењује кава, место да се одмарaju, људи читају новине, место починка долазе забаве у недељу. Сељак не подноси више сељачку храну, не умије више остати здрав у нездравом стану, не умије више да влада собом и да буде миран, кад су сви остали нервозни. Градске болести долазе на село, сељаци нису више онако здрави као прије...“

Сва та декаденција нашег села показује последице како у моралној тако и у расно-биолошкој области и када све то имамо у виду као јасан и неминован закључак намеће нам се опадање стопе прираштaja становништва у будућности иако ће то опадање бити, бар за прво време, врло успорено.

⁴⁰⁾ Мирковић Мија, Одржање сељачког поседа 1937 год., стр. 41.

ПОМЕРАЊА У СТРУКТУРИ СТАНОВНИШТВА ЈУГОСЛАВИЈЕ

Становништво је један динамичан појам и сталне промене у његовој структури претстављају правило, статичност је много ређа, бар у колико бисмо имали у виду један дужи период времена. Како статистички податци једног и другог пописа леже у размаку од 10 година то је, с једне стране, доста лако уочити све крупне промене које су се у овом периоду десиле, али је, с друге стране, размак прилично велики те нисмо у стању да пратимо поступно и у детаљима цео ток промена. Сем тога од 1931 године не постоје званични податци и ми много жалимо што је овај наш рад дошао у очи пописа од 1941 године те нећемо моћи да обухватимо овај последњи десетогодишњи период који је био уједно и најинтересантнији, јер би баш у њему аграрна пренасељеност била много јача, више симптоматична, него у периоду 1921/31 године. Ипак ми ћемо се трудити да на основу званичних публикација о раније извршеним пописима (Статистички годишњаци 1929 и 1937 године) дамо бар слику развојних тенденција и за тај последњи десетогодишњи период.

Годишњи прираштaj становништва од 200.000 лица, с обзиром на још неразвијену индустрију и слаб природни прираштaj градскога становништва, пада, углавном, на терет нашој пољопривреди. Сваке године поставља се нов задатак за пољопривреду како исхранити нових 200.000 лица. Статичност у пољопривредној производњи и исцепканост земљорадничких поседа, индустрија у повоју и лош положај у међународној размени добра, не могу да буду противтежа брзом множењу становништва. Све то ствара и појачава аграрну пренасељеност, животни простор постаје све ужи, а промене у структури професионалној и социјалној неминовно.

Као заједничка појава свих држава у току последњих 100 година могао би се забележити процес индустрисације и урбанизације. Све земље у току прошлога века биле су подложне овом процесу, стварању индустриских центара и наглом порасту становништва градова. Док је процес индустрисације и урбанизације био заједнички свима државама (где више, где мање) дотле је однос активнога (раднога) и издржаваног (које не привређује) становништва имао, различит правац крећања у „младим“ аграрним и „старим“ индустриским држа-

вама. Код индустриских земаља, где је плодност мања него код аграрних, категорија средовечног живља била је најјача и отуда имамо ту појаву да се број активних тј. оних који приређују повећава, а број неактивних (издржаваних) смањива. Ако посматрамо Немачку онда бисмо видели да је на 1000 становника било:

1910 год.	611	активних	а 389 издржаваних
1925 "	685	"	315 "
1930 "	703	"	297 "

Сасвим друкчије стоји са „младим“ аграрним државама где је, услед јаког прираштаја становништва, број активних потиснут несразмерно великом бројем новорођених (неактивних).

Као што се из табеле 10. види највећи проценат целокупног становништва отпада на подмладак, то јест на категорију личности од 0—4 године. У колико идемо ка категоријама са већим добом старости наилазимо на све мањи проценат одговарајућег становништва; тако је н. пр. 1931 године било $4\frac{1}{2}$ пута више четворогодишње деце него људи добра између 55 и 59 година. Приближно исту структуру становништва показују Румунија и Бугарска, које заједно са Југославијом чине „најмлађе“ државе Европе. Француска, међутим, показује сасвим обрнуту ситуацију: деца до 4 године претстављају 8,7% целокупног становништва док шесетогодишњаци претстављају удео од 14%. Другим речима скоро два пута бројно већи су шестогодишњаци од деце до 4 године.

Таб. 10. Структура становништва Југославије према добу старости 1921/31 год. у % . . . ⁴¹⁾

Доба старости	1921 год.	1931 год.
0—4	10,2	14,1
5—9	11,8	12,6
10—14	12,8	7,9
15—19	10,7	9,2
20—24	8,9	9,8
25—29	6,6	8,4
30—34	6,6	7,2
35—39	6,1	5,5
40—44	5,6	5,2
45—49	4,3	4,6
50—54	4,3	4,1
55—59	3,5	3,1
преко 60 г.	8,6	8,2

⁴¹⁾ Annuaire statistique de la Société des Nations, 1935/36, стр. 39.

Да ли ће једна држава имати „младу структуру“ (као Југославија) или не, то зависи како од коефицијента рађања, тако исто и од коефицијента смртности. Уколико је стопа наталитета већа, а стопа смртности у првим годинама живота мања, како у опште тако и у односу на смртност средовечног и старог живља, утолико је и структура становништва једне државе „млађа“. Ово питање структуре становништва важно је, како са демографског, тако и са економског гледишта. Демографски посматрана структура становништва говори нам о стању раснобиолошких квалитета једне нације и о њеним перспективама за будући развој; ту би се одмах као логична последица надовезало и питање потребних мера које би служиле као коректив нежељеног стања. То су већ питања популационе политike у која нећемо улазити. Много интересантнија и важнија за наше питање је структура становништва једне државе гледана кроз призму економије. Ту одмах долази у обзир однос активног (радног) и неактивног (издржаваног) становништва. Код свих „младих“ држава услед јаког прираштаја највећи процентуални удео становништва сачињавају деца па је, према томе, сразмерно врло велики део неактивних (издржаваних), пошто они претстављају само потрошачку масу а не производе ништа.

У десетогодишњем периоду између два пописа Југославија је показала осетне промене у структури становништва. Из табеле 10. видимо да је повећање становништва најјаче у најнеактивнијим категоријама то јест од 0—4 и 5—9 година старости, то је морало имати као последицу мењање односа активних и издржаваних у смислу процентуалног смањења првих а повећање других. (Верујемо да је пораст деце до десет година ипак био мањи него што га цифре показују, јер се за време

Таб. 11. Однос активних издржаваних лица према занимању у 1921 и 1931 год. у %

Привредна грана	1921 године активних	1931 године активних
Пољопривреда, шумарство и риболов	52,6	47,8
Индустрија и занати	45,1	46,8
Трговина, кредит, саобраћај	40,8	40,3
Јавна служба, слободна занимања, војска	55,5	53,8
Друга занимања	58,2	59,3
Укупно	51,6	48,0

пописа 1921 год. још увек осећао утицај рата и „шупљих година“ те је удео деце у укупном броју становништва био мањи него обично. Због тога 1931 година у упоређењу са 1921 годином изгледа тако богата у прираштају деце). Промене у односу активних и издржаваних показује нам табела 11.

Посматрајући разне врсте занимања у међувремену двају пописа примећујемо прилично процентуално смањење активних а повећање издржаваних. Просечно узвеши радило је 1921 године од 100 лица њих 51,6, а 1931 године само 43. Ради бољег уочавања промена у професионалној структури становништва потребно је да посматрамо како се у току десетогодишњег периода мењао бројни однос становништва разних занимања.

Таб. 12. Број лица која зарађују у Југославији по главном занимању

Привредна грана	31-I-1921 год.		31-III-1931 г.		Пораст у броју.	у %
	у броје- вима	у %	у броје- вима	у %		
Пољопривреда, шумарство, рибарство . . .	4,849.438	80,4	5,098.888	76,3	250.450	5,2
Индустрија и занати . . .	522.091	8,6	717.002	10,7	194.911	37,3
Трговина, кредит и саобраћај	207.728	3,4	272.349	4,1	64.621	31,3
Јавна служба, слободна зани- мања и војска . . .	245.942	4,1	305.770	4,6	59.828	24,3
Друга занимања, без зани- мања, без ознаке занимања	208.912	3,5	288.606	4,3	79.694	38,1
Укупно	6,093.111	100	6,682.615	100	649.504	10,8

У пољопривреди је највећи прираштај категорије издржаваних личности. Из таб. 12 видимо да је 1921 год. у пољопривреди било 4,848.438 лица (или 80,4% од целокупног активног становништва) док је 1931 године било 5,098.888 (или 76,3% свега активног становништва). Значи повећање активног живља у пољопривреди износи 250.450 лица или 5,2%. Укупан број живља повећао се за 1,545.385 лица или 14,5%, од чега цифра 1,104.601 или 24,8% представља повећање броја лица која не привређују, тј. издржавана су од активних (1921 год. број издржаваних у пољопривреди био је 4,467.076, а 1931 год. 5,571.677, разлика ова два броја претставља, дакле, апсолутно повећање броја издржаваних у пољопривреди, тј. горњу цифру од 1,104.601 или 24,8%). Имајући све то у виду закључујемо: да је у десетогодишњем периоду 1921/31 однос прираштаја активног (5,2%) и прираштаја издржаваног становништва (24,8%) показао велико погоршање у смислу повећања неср-

змере активног и издржаваног становништва; тј. $4\frac{1}{2}$ пута више су се намножили они који не привређују од оних који привређују. Дакле, сасвим супротна слика померања односа активних -- издржаваних од оне у Немачкој. Док се тамо број активних пење, код нас се смањује уз нагли пораст издржаваних. Све нам то доказује да ће већ постојећа аграрна пренасељеност добијати све оштрију форму у најскорој будућности. — Ево још једне потврде за то: округло узвеши, број новозапослених личности у аграру износи 250.000 за период 1921/31. Када имамо на уму да се у овом периоду нису у значајној мери повећале површине ораница, пашњака, ливада итд., онда излази да је ових четврт милиона нових личности могло доћи до сопствене земље једино распарчавањем већ постојећих поседа, а то је у истини и било.

Ако упоредимо број домаћинстава у 1921 и 1931 години видећемо да се тај број попео за 12,8% или 222.311 (1921 год. број пољопривредних домаћинстава износио је 1,741.092 а 1931 год. 1,963.403). О ситуацији земљорадничких поседа биће више речи доцније.

Померање у структури становништва Југославије било је осетно и у погледу удела женске радне снаге у пољопривреди. Промене нам показују таб. 13.

Таб. 13. Жена у привреди Југославије⁴²⁾

Привредна грана	31-I-1921 год.		31-III-1931 год.		Више или мање у 1931 г.	у %
	Број запо- слених жена	на 100 ак- тивних до- лази жена	Број запо- слених жена	на 100 ак- тивних до- лази жена		
Пољопривреда, шум. и риб.	1,990.834	41,1	1,864.593	36,6	126.241	6,3
Индустр. и занати	82.224	15,7	124.289	17,3	42.065	51,2
Трг. кредит, и саобр.	40.455	19,5	46.968	17,2	6.513	16,1
Ј. служба, сл. зан. и војска	42.454	17,3	63.852	20,9	21.398	50,4
Остало	104.745	50,1	137.523	47,7	32.778	31,4
Укупно	2,260.712	137,5	2,236.918	33,5	23.794	1,1

⁴²⁾ Податци су узети од Горановића М., Положај сељака у Југославији, 1938 год. I, стр. 9.

Када се погледа на горњу табелу види се да је жена значајан фактор у целокупној привреди Југославије, од 100 лица која су привређивала 1931 год. било је 33,5 жене. Имајући у виду пољопривреду видимо да је ту проценат женског удела рада највећи. Само одмах морамо додати да је то уједно и једина привредна грана где учешће женског рада опада, све друге гране радиности показују повећан удео женске активности. За 10 година у пољопривреди број жена радника смањио се за 126.241 или 6,3%. Узрок овој појави треба тражити, с једне стране, у утицају тек минулог рата, те је попис из 1921 год. обухватио велики број жена које су за време рата и извесно време после њега радиле мушки пољопривредне радиности, а доцније нису, с друге стране, смањење би се могло објаснити утицајем који врши индустрија и јавна служба, јер ове две врсте радиности запосљавају све већи број женске радне снаге.

Остаје нам да прикажемо још један облик у коме се испољавају промене у структури становништва а то би биле емиграције и миграциона кретања у самој држави.

Што се емиграција тиче примећујемо као главну ствар да је исељавање било врло велико до 1930 год. Према Горановићу⁴³⁾ годишње се исељавало из Југославије 30—45.000 лица, огромном већином сељака, а враћала се свега једна седмина, највише једна шестина. Према томе 10—15% од целокупног прираста становништва ишло је у емиграцију. За ових 10 година између двају пописа, Горановић рачуна да је губитак у становништву због исељавања преко 300.000 лица. Губитак је у сваком погледу врло велики. Рат и емиграције односе једној нацији оно што је најсвежије, највиталније; емигранти су људи у најбољим годинама са највише енергије и способности за рад. Њихов одлазак из земље претставља несумњив губитак у потенцијалу целе нације. Светска криза доноси нам опадање броја исељеника из Југославије у врло великој мери, број исељеника се своди на 1/4, док се број уселењеника повећава, па се те две цифре скоро поклапају. Примећује се јако сезонско исељавање последњих година (почев од 1936) и то у Немачку. О исељавању ће бити још речи доцније, кад буде било говора о начинима за решење питања аграрне пренасељености.

⁴³⁾ Горановић М., Op. cit., I, стр. 4—5.

Кад су у питању миграциона кретања становништва у границама државе ту морамо правити разлику двају праваца кретања: да ли народне масе и даље остају на земљи с тим да је обделавају, само мењају дотадашњу област, или напуштају село и упућују се у град; то би био процес урбанизације (Verstädterung). У првом случају могли бисмо рећи да су миграциона кретања била врло слаба. Приликом пописа 1931 год. констатовано је да 76,4% укупног становништва живи у месту у коме се родило, 83,44% у истом срезу, а 92,4% у истој бановини. Значи да је статичност у погледу кретања нашег становништва врло велика, јер свега 8% прелази из бановине у којој се родило у другу да тражи запослење. Миграције из села у град су биле много јаче. Па ипак, у упоређењу са другим европским државама, Југославија спада у ред држава са најмањим уделом градског становништва. Било је много разлога који су спречавали стварање градова у Југославији, ти разлози су били како економске, политичке или социјалне, тако исто правне или географске природе. По својим градовима из старине познате су само две покрајине: Далмација и делом Јужна Србија. Далмација је имала градове још из доба грчке и римске колонизације. У средњем веку развој далматинских градова ишао је упоредо са италијанским трговачким градовима. Иако је највећи део српских градова уништен турском инвазијом ипак Јужна Србија претставља највише урбанизовану област наше државе пошто 24% целокупног становништва живи у градовима. Стварање градова почело је још под турским ропством захваљујући тој околности да је Јужна Србија била посредник у трговини између Отоманске царевине и средње Европе. Изузимајући ове две покрајине, Далмацију и Јужну Србију, за све остале делове Југославије може се рећи да су почели урбанизацију, помоћу страног капитала, тек у другој половини XIX века. Београд, као важна саобраћајна раскрсница и тврђава, чини изузетак у том погледу: основан је од Келта још у IV веку пре Христа.

Нисмо у могућности да обухватимо развој урбанизације у Југославији јер су постојећи статистички подаци недовољни. На основу Статистичког „годишњака“⁴⁴⁾ откривамо једну интересантну чињеницу: да су градови апсорбовали целокупни вишак становништва који се створио током двеју посматраних година т.ј. 1929 и 1931 год.

⁴⁴⁾ Статистички годишњак (1934/35), стр. 6.

Таб. 14. Становништво градова Југославије 1929 и 1931 год.

БАНОВИНА	1929	1931
Савска	294.855	391.153
Дравска	49.521	104.755
Врбаска	24.775	30.535
Приморска	59.633	75.149
Дринска	109.328	140.165
Зетска	40.869	44.226
Дунавска	370.978	423.309
Моравска	56.160	74.277
Вардарска	149.559	193.205
Београд	162.868	298.938
Укупно	1,367.964	1,775.716

Становништво градова повећало се у току двеју посматраних година за 407.752 лица, а прираштај на целокупној територији Југославије износио је за исти период 408.493 лица. (Укупни број становника Југославије био је 1929 године 13,577.272 а 1931 год. 13,985.765 становника). Значи да су градови апсорбовали сваки становништва у току двеју посматраних година и према томе би се могло закључити да наша урбанизација има један сасвим одмерен темпо, усклађен са брзином прираштаја становништва и да се на тај начин густина становништва са села аутоматски регулише. — Међутим такав закључак био би погрешан. Прво, ми смо посматрали процес урбанизације само у периоду од две године. За један дужи период нема код нас података и ми никако не бисмо смели уопштити закључке до којих смо дошли посматрајући тако кратак период; ништа нам не даје право да само на основу тога кажемо да у Југославији градови апсорбују сваке године сваки становништва. Друго, чак и кад би то био случај, то би највише значило да број становника на селу остаје стално исти. Међутим и при садањем стању ствари, а под претпоставком да се то стање неће никако погоршавати (у шта ми никако не верујемо) густина становништва је на селу тао велика, а поседи у таком стању да о једној јакој аграрној пренасељености не може бити ни једног тренутка сумње. Треће, чак и у току двеју посматраних година кретање становништва није било у ствари толико колико га горње цифре приказују, јер је велики број градова повећао своје становништво проширењем своје територије и укључивањем предграђа, чак и

околних села (нпр. Београд), у свој „атар“. На тај начин повећање градова једним великим делом не би било последица миграционих кретања из села у град, већ дејство административних промена. Тако, дакле, о једном аутоматском регулисању густине становништва, односно решењу појаве аграрне пренасељености у Југославији путем урбанизације на овај начин и у овом обиму као до сада не може се ни мислити.

Миграционе кретања ка престоници била су врло велика. Београд се развијао циновском брзином. (Број становника Београда и његово повећавање видети на стр. 25).

Као једну карактеристичну чињеницу коју је приметио Gross,⁴⁵⁾ а која се односи на све градове југо-источне Европе, наводимо да структура становништва тих градова у великој мери добија изглед великих села, јер је бар половина целокупног живља у њима са села. Gross наводи као пример мађарске градове Дебрецин и Сегедин, али ту би се мирне душе могли уврстити и многи градови Војводине, нпр. Суботица.

ПРОСТОР ЗА ОДРЖАЊЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ И АГРАРНА ПРЕНАСЕЉЕНОСТ

Актуелно најважнији проблем Југословенске пољопривреде представља баш питање које ми третирамо — аграрна пренасељеност. У досадањем излагању ми смо већово нагласили постојање ове појаве. Само до сада гледање на проблем било је једнострano, од две основне компоненте ми смо, у главном, говорили само о једној — становништву. Међутим, да бисмо потпуно јасно могли показати, не само постојање већ и све појаве одн. све последице аграрне пренасељености, потребно је да са пажњом проучимо и другу компоненту — животни простор (простор за одржавање). Тек ту ћемо моћи пружити доказа у коликој мери влада несразмера између броја пољопривредног становништва и пољопривредне површине у Југославији. Приказаћемо однос човек-земља и упоредићемо, кад год нам је то, с обзиром на расположивост података, могуће, ситуацију код нас и у другим државама па ће се на основу тога јасно видети како су лоше прилике у Југославији.

На дан 31-XII-1938 год. Југославија је имала 15,630.129 становника (цифра израчуната геометријском прогресијом) а

⁴⁵⁾ Gross H., Südosteuropa. Bau und Entwicklung der Wirtschaft, стр. 42 прим. 7.

на површини од 247.542 km²; значи на 1 km² долази 63,1 становника (1937 год. — 60,1; 1931 год. — 56,3; 1921 год. — 48,4). Друге државе показују следећу густину становништва по 1 km²:

Белгија	269,8
Енглеска	267,2
Холандија	239,4
Немачка	139,7
Италија	134,8

Кад се на ствар тако гледа тј. узима у обзир целокупна површина једне државе и укупни број становника, онда Југославија спада у ред ретко насељених земаља упоређујући је са Белгијом или Енглеском. Мали број становника по 1 km² завео је једног енглеског писца Wilkinson-a⁴⁶⁾ да закључи да ће Југославија још 100 година лако апсорбовати сваки вишак становништва. Међутим ствар треба сасвим друкчије посматрати. Није довољно за процену односа човек-земља узети само просечан број становника по јединици површине. Потребно је узети у обзир у каквом привредном сектору испитујемо тај однос, аграрном или индустријском. Ту постоји огромна разлика и поред велике међуповезаности оба сектора. У индустрији су развојне могућности далеко веће но у пољопривреди и због тога не можемо узети исто мерило при оцени густине становништва индустријских и аграрних земаља. Производивност индустрије далеко премаша производивност аграра и зато број становника индустријских земаља на јединици површине било би немогуће замислити у једној чисто — или бар великим већином — аграрној држави као што је Југославија. На једном примеру најбоље ће се видети однос површине и становништва у индустријским и аграрним областима. Површина рајнско-вестфалске индустријске области износи, од прилике, 45.000 km² и на њој живи 15 милиона становника. На скоро истој површини Хрватске и Славоније (око 44.000 km²) живи, бавећи се углавном пољопривредом, око 3 милиона становника.⁴⁷⁾ Тако би се на основу овога примера могло закључити да однос између густине становништва аграрних и индустријских области стоји у сразмери 1:5 у прилог индустрије. Другим речима на истој површини могућ је живот пет пута

⁴⁶⁾ Навод по Mirkowich N „Die Bevölkerungsentwicklung Jugoslawiens und das Problem der agrarischen Überbevölkerung, стр. 117.

⁴⁷⁾ Mirkowich N., Die Bevölkerungsentwicklung, стр. 117.

већем броју индустријског становништва него пољопривредног. Reithinger⁴⁸⁾ узима предратни период па тврди да је просечна вредност производње једног индустриског радника у току једне године 565 RM, док једног пољопривредног радника свега 145 RM. За нас у овом тренутку није важно у каквом квантитативном односу стоје могућности за одржање, било индустријског било аграрног становништва на истој јединици површине, већ је важна та чињеница да уколико је у једној области удео пољопривредне производње већи, утолико је у односу на индустријске области потребно да број становника на јединици површине буде сразмерно мањи. Због тога упоређење просечне густине становништва Југославије са другим државама не пружа нам никакво сигурно мерило у питању аграрне пренасељености, јер док је Југославија са 76,5% пољопривредна земља, дотле је удео пољопривреде у:

Белгији	19,1 % (1920)
Енглеској	6,4 % (1931)
Холандији	20,6 % (1930)
Немачкој	28,9 % (1933)

Дакле, ако хоћемо да вршимо упоређења онда их морамо вршити између једнородних чињеница, другим речима, ако испитујемо густину пољопривредног становништва онда морамо узети површину земљишта која је у сferи пољопривредног обрађивања и број лица запослених у пољопривреди. Само тако, апстрактујући све друге врсте радиности, доћи ћемо до броја који изражава густину насељености пољопривредног становништва. Међутим ни то није довољно јер чак и у областима чисто пољопривредне производње двеју државе (па и између разних покрајина једне исте државе) наилазимо на такве разлике (ступањ индустрјализације, климатски услови, плодност тла итд.) да поређење пружа само релативну тачност. Да за оцењивање постојања аграрне пренасељености подаци о просечном броју укупног становништва на целокупној површини једне државе не значе ништа, пошто се из њих не види густина становништва у пољопривреди, примера ради наводимо Норвешку која је аграрно пренасељена иако има само 8,8 становника на 1 km². Међутим Норвешка је пренасељена стога што је свега 2,6% целокупне њене површине стављено под пољопривредну обраду, те тако просечно долази 79,75 пољо-

⁴⁸⁾ Reithinger A., Le visage économique de l'Europe, стр. 45.

привредног становништва на 1 km² културне површине. То је баш она изванредна релативност код појаве аграрне пренасељености, коју смо истакли још на почетку. Због тога заиста парадоксално звучи рећи: Белгија са својих 269,8 становника по 1 km² није пренасељена, док је Норвешка са својих 8,8 становника по 1 km² пренасељена у пољопривредном сектору, али то је чињеница.

Југославија стоји у реду земаља са најмањим уделом обрадивог тла у односу на целокупну површину. Од целокупне површине у 1937 год. само је 14,947.660 хектара (или 58,5%) претстављало културно тло, тј. стављено под пољопривредну обраду, а све остало су шуме и необрађено земљиште (од чега највише отпада на планинске масиве). Од целокупне културне површине само половину сачињавају оранице (њиве), док другу половину сачињавају највећим делом пашњаци. Површина ораница (њива) у год. 1937 била је 7,496.244 хектара (или 28%) и тако је од целокупне површине земљишта Југославије једва нешто преко $\frac{1}{4}$ стављено под плуг, и та тако мала површина треба да исхрани целокупно становништво које сваке године показује огроман прираштај. Док су у Југославији само 28% целокупне површине оранице, дотле је проценат сраница у другим државама много већи. Тако од целокупне површине отпада на њиве у:

Данској	60,8%
Мађарској	60,1%
Пољској	47,8%
Немачкој	43,7%

Hollmann⁴⁹⁾ је, хотећи да покаже велику аграрну пренасељеност Југославије, вршио упоређење са Данском, па је истакао следеће чињенице: у Данској отпада на 100 ха (1 km²) културне површине само 32,4 особе пољопривредног живља, док у Југославији 80,5. Међутим неповољна ситуација Југославије изражава се у пуној светlosti када упоредимо број пољопривредног становништва у односу на површину ораница (њива). У Данској оранице износе 86,9% целокупне обрадиве површине, док у Југославији само 55,6. С обзиром на ово у Данској отпада на 100 ха (1 km²) ораница 36,6 лица пољопривредног становништва, док у Југославији 120,6. Подаци које је

⁴⁹⁾ Hollmann A. H., Agrarverfassung und Landwirtschaft Jugoslawiens. (Berichte über Landwirtschaft. Berlin, 1931) стр. 67.

Hollmann узимао датирају још из 1921 год. па су и цифре, како о броју становништва тако и о површини ораница (Hollmann је узео да је површина њива у Југославији износила 1921 год. 6,4 милиона ха) претрпели велике промене и то у смислу погоршавања прилика. До 1931 год. становништво Југославије повећало се, округло узвеши, за 2,000.000 лица, а површина ораница само за 0,6 милиона ха, тако да је, с обзиром на ово повећање, отпадало, по процени Gross-a,⁵⁰⁾ просечно 157,4 лица пољопривредног становништва на 1 km² оранице.

Таб. 15. Пољопривредно становништво и површина ораница јужноевропских држава 1930 год.

ДРЖАВА	Број пољопривредног становништва	% пољопр. становни. у односу на укупан број становника	Површина њива у 1000 ха	% њива од укупне површине	На 100ha њива долази пољоприв. становн.
Мађарска	4,449.814	51,8 (50,7)	5.584	60,0	80,6
Румунија	13,070.300	72,6 (78,2)	12.857	43,6	99,6
Југославија	11,140.000	8,08	7.076	28,5	157,4
Бугарска (1926)	4,087.810	74,6 (80,0)	3.417	33,1	119,6
Албанија	860.000	86,0	330	12,0	260,2
Грчка (1928)	3,788.200	61,1	1.393	11,0	272,0
Турска (1927)	9,145.008	67,7 (81,6)	5.754	7,5	158,9

Из таб. 15 излази да Грчка, Албанија и Турска имају нарочито густо пољопривредно становништво и да је у овим државама аграрна пренасељеност далеко већа но у Југославији. У ствари није тако. Због сразмерно мале површине ораница густина становништва се изражава овако великим цијфром код ове три државе. Међутим аграрна пренасељеност није ни приближно тако великог ступња, јер у површину ораница нису урачунате баштенске културе којима се огромна већина пољопривредног становништва ових трију држава бави. Захваљујући средоземној клими подручје ових земаља ванредно је погодно за гајење лоза, маслине, смокве; међутим површина земљишта под овим културама није ушла у статистичке податке који се односе на површину ораница иако је становни-

⁵⁰⁾ Gross H., Südeuropa, стр. 46.

штво које се бави гајењем поменутих култура убројано у пољопривредно. Осим свега овога сточарство у све три ове државе игра изванредно велику улогу тако да цифре, које приказују аграрну пренасељеност ових земаља у тако оштром облику, не одговарају стварности.

Од свих, у табели 15 наведених држава, Мађарска имајош најповољнији однос пољопривредног становништва и површине ораница. То се објашњава с једне стране врло великим процентом ораница у односу на културну површину (60,0%), а с друге стране релативно малим процентом пољопривредног становништва у односу на целину (51,8). Захваљујући тим двема околностима, Мађарска има на истој јединици површине скоро два пута мање пољопривредног становништва од Југославије. Румунија, због велике површине ораница, нема тако неповољну ситуацију као Југославија, док је Бугарска у горем положају од Румуније, али у доста повољнијем од Југославије.

Цифре о густини пољопривредног становништва у Југославији нису код свих писаца исте. Код Франгеша⁵¹⁾ срећемо мање цифре него код Gross-a, али које сматрамо тачнијим (Gross је узео да је 80,8% у Југославији пољопривредно становништво, међутим тај проценат је мањи јер износи свега 76,3%; због тога је, по Gross-у, густина пољопривредног становништва већа). По Франгешу на 1 км² (или 100 ха) ораница долазело је 1931 год. просечно 151,5 лица пољопривредног становништва, а у 1937 год. тај број се пење на 156,8. Дакле, однос човек-земља у Југославији је крајње неповољан и ми можемо са сигурношћу тврдити да ће тај однос, апстрахујући изванредне догађаје који могу да донесу значајне промене (ратови, епидемије, необично јако исељавање, ма да је ово последње мало вероватно) бивати све неповољнији, јер повећање животног простора путем индустријализације, интензификације или мелиорација није ни приближно тако велико као што је прираштај становништва. Површина ораница је несразмерно мала (55,6% целокупне културне површине, одн. 28% целокупне површине Југославије). Међутим разне области Југославије показују врло различит проценат ораница у односу на културну површину.

⁵¹⁾ Франгеш О., Проблем релативне пренапучености Југославије, стр. 6.

Таб. 16. Површина ораница по бановинама 1937 год.⁵²⁾

Б А Н О В И Н А	% њичва од укупне културне површине	у ха
Дунавска	80,3	2,179.274
Врбаска	67,4	723.712
Савска	54,6	1,285.738
Моравска	52,9	746.376
Вардарска	45,5	903.025
Дравска	37,7	314.452
Зетска	21,6	318.570
Дринска	54,1	769.033
Приморска	20,1	244.260

Земљиште Југославије пружа слику великих супротности. Поред изванредно плодне „црнице“ са доволно влаге постоји један појас карстних планина дуж целог Јадранског мора, огроман појас неплодног земљишта, најнеплоднијег у целој Европи. С њим се могу поредити само апенинска област и норвешто северо-западно приморје. Северна област наше државе, преко Саве и Дунава, показује највећи проценат културне површине. Често оранице сачињавају сву културну површину, нпр. Топоља 96,1% или Стари Бечеј 95,3%. Међутим у пределима карста удео ораница изванредно је мали нпр. Андријевица 5,8%, Бока Которска 9,8% од целокупне површине.⁵³⁾ Неколико већих плодних поља сачињавају крашке долине са плодном земљом, али нажалост, она су обично поплављена нпр. Попово Поље, или им апсолутно недостаје вода (сува крашка поља). Најсиромашнији у земљишту су предели најближи морској обали и острвље, у тим областима становништво на лежима носи земљу да би саградило минијатурне њиве на кречкој подлози.

Потребно је ради одређивања густине пољопривредног становништва узети у обзир целокупну културну површину (њиве, пашњаци, ливаде, баште) и упоређивати Југославију са другим државама Европе, а онда и ситуацију појединачних области у самој држави. Дакле, сада није у питању однос пољопривредника према ораницама, него према целокупној пољопривреди.

⁵²⁾ Пољопривредна годишња статистика 1938, стр. VI.

⁵³⁾ Пољопривредна годишња статистика 1938, стр. VIII.

привредно обрађеној површини. Према попису од 1931 год. на 1 км² културне површине долазило је 77,4 земљорадника. По Франгешу⁵⁴⁾ у 1937 год. тај број је износио 81,6 (апроксимативно израчунат број). Приближну густину имају суседне државе Бугарска и Румунија. Ради упоређења доносимо цифре о густини пољопривредног становништва на 1 км² културне површине код неких европских држава:⁵⁵⁾

Енглеска	7,13
Естонија	22,14
Холандија	26,71
Летонија	30,69
Данска	33,97
Шведска	40,63
Швајцарска	44,75
Немачка	47,63
Норвешка	79,75
Румунија	81,59

Неповољна ситуација Југославије види се из упоређења са горе наведеним државама. Но то није све. Принос пшенице по хектару врло је мали. У Данској је просечни принос по ха у периоду 1926/36 год. износио 27,0 mtc., док у Југославији у истом периоду само 14,6 mtc., значи нешто јаче од половине.

Цифра од 81,6 пољопривредних становника по 1 км² културне површине претставља средњу вредност за целу Југославију. Међутим ако узмемо бановинску поделу за базу, онда ћемо видети доста одступања од горње цифре, те би густина пољопривредног становништва износила у бановини:⁵⁶⁾

Дравској	83,6
Дринској	91,5
Дунавској	66,2
Моравској	92,6
Приморској	62,7
Савској	86,7
Вардарској	69,2
Врбаској	98,8
Зетској	57,0

⁵⁴⁾ Франгеш О., Op. cit., стр. 7.

⁵⁵⁾ Récueil de statistiques pour 1929/30. Rome, 1933. Institut international d'agriculture.

⁵⁶⁾ Франгеш О., Op. cit., стр. 7.

Међутим да се навратимо опет на бројни однос земљорадника према површини ораница (њива). Напоменули смо већ да је просечна вредност у Југославији за тај однос 156,8. Отступања од те просечне вредности изванредно су велика у појединим областима наше државе. Подаци до којих смо дошли откривају нам јединствено неповољну ситуацију каква се може видети још само у Кини или на Јави. Према појединим бановинама густина пољопривредног становништва на 1 км² ораница била је 1931 године:⁵⁷⁾

Дравска	229,7
Дринска	172,1
Дунавска	84,9
Моравска	172,1
Приморска	301,2
Савска	164,3
Вардарска	148,0
Врбаска	159,2
Зетска	263,9

Подела по бановинама, тиме што спаја уједно области различите демографске и економске структуре, чини да извесне области које имају изванредно јаку аграрну пренасељеност бивају репрезентоване као мање пренасељене него што су у ствари. Далмација је пре спајања у Приморску одн. Зетску бановину, имала, по Франгешу⁵⁸⁾, густину од 564,5 земљорадника на 1 км² ораница. После поделе по бановинама није више могуће утврдити овај однос. Па ипак цифра од 564,5 лица по 1 км² није најнеповољнија на свету. Јапан је на првом месту у том погледу јер је 1936 год. густина становништва износила по квадратној миљи 2970 лица.⁵⁹⁾ — Што се тиче поједињих области Југославије најповољнију ситуацију имају северне области, Војводина, Славонија а и северна Србија и северна Босна. У овим областима несразмера између броја људства и површине земљишта још није тако велика као у областима на југу, Далмацији, Црној Гори и Херцеговини. Пренасељеност у пољопривреди Југославије показује све карактеристичне симптоме таквога стања и да бисмо могли приказати све манифес-

⁵⁷⁾ Франгеш О., Проблем релативне пренапучености Југославије, стр. 7.

⁵⁸⁾ Франгеш О., Op. cit., стр. 6.

⁵⁹⁾ Mirkowich N., Die Bevölkerungsentwicklung, стр. 120.

стације аграрне пренасељености потребно је да испитамо стање сељачких газдинстава. Ми се овде нећемо упуштати у познату расправу о оптималној величини поседа, али са гледишта пренасељености може се одмах рећи да смањењу неповољних последица велике густине пољопривредног становништва доприноси само мали посед, док велики посед повећава све лоше последице аграрне пренасељености и доводи до исељавања становништва. Да је то заиста тако доказ нам пружа упоређење Србије и Војводине. Србија, окарактерисана као област малих сељачких газдинстава, није никада имала неко значајно исељавање свога становништва. Ту до несразмере између броја становника и површине није долазило, бар не у тако великој мери као у Војводини. Земља се све више делила, то је истина имало својих рђавих страна, у то за сада не улазимо, али је исељавање било тиме спречено, јер је сваки земљорадник био сопственик парчета земље, макар и врло малога. Војводина је имала јако исељавање, јер је велики део становништва био без земље; велики посед, будући недељив и у рукама несразмерно малог броја поседника, само је погоршавао стање на малом поседу. Последица свега тога биле су 200.000 безземљаша и велико исељавање. По Галићу⁶⁰⁾ велики посед у Хрватској и Славонији учинио је да просечни удео земљишта по глави буде у области малог поседа несразмерно мали. Тако је на сопственике малог поседа (0—5 ха) отпадало просечно 0,38 јутара по глави, на средњи посед (5—20 ха) 1,2 јутра, а на велики посед (20—200 ха) 3,5 јутра, док на поседе преко 200 ха отпадало је 60 јутара по глави. У Војводини је било 365 велепоседника са преко 200 ха, они су били сопственици површине од 373.000 ха. Било је поседа и од 38.000 јутара (Чекоњић)⁶¹⁾.

Потребно је прегледати у једном историјском аспекту ситуацију поседа у Југославији. Имаћемо у виду углавном предратни период када су разни делови територије данашње Југославије припадали разним државама. После тога долази преглед садашњег стања земљорадничких поседа.

⁶⁰⁾ Галић И. З., Проблеми аграрне политике у Хрватској и Славонији, 1921 год., стр. 18.

⁶¹⁾ Ристић Т., Борба за земљу и наша аграрна реформа, 1938 год., стр. 40.

РАСПОДЕЛА ПОСЕДА У ЈУГОСЛАВИЈИ И КАРАКТЕРИСТИКА ТИХ ПОСЕДА

а) Предратни период

Србија је прва имала земљораднички посед и то одмах по ослобођењу Београдског пашалука од Турака. Све друге покрајине имале су много доцније установу земљорадничког поседа (Војводина, Хрватска, Далмација и Словеначка 1848 год., Босна и Херцеговина 1878 год.). Међутим, иако је посед у Србији стар више од 100 година, ми нисмо у стању да пратимо његов развој због недостатка статистичких података. Најстарије податке пружа нам Статистика Краљевине Србије, на основу које ми сазнајемо ситуацију поседа у једној јединој години (1897) и тако не можемо никако пратити развој поседних односа Србије у временској перспективи. Према Статистици Краљевине Србије⁶²⁾ ситуација поседа је била ова:

Таб. 17. Расподела поседа по величини у Србији 1897 год.

Величина поседа у ха	Број поседа у варошима	Број поседа по селима	Укупно	у %
до 1 ha	7.470	19.173	26.643	9,08
од 1—2 ha	3.722	31.368	35.090	11,96
" 2—5 "	5.015	98.627	98.642	33,61
" 5—20 "	3.665	117.939	121.604	41,45
" 20—50 "	340	10.277	10.617	3,62
" 50—100 "	32	710	742	0,25
" 100—200 "	7	68	75	0,03
преко 200 "	2	6	8	0,00
Свега	20.253	373.168	294.421	100.00

Као карактеристичну чињеницу опажамо да је некада у Србији преовлађивао средњи посед, јер је сачињавао 41,45% свих поседа. Тек после њега долази мали посед (33,61%), а на трећем месту су ситна газдинства (21,04%). Ипак ситан и мали посед заједно сачињавали су већину (54,65%) свих газдинстава. Велики посед био је најмањи и износио је свега 3,90% свих газдинстава. Да бисмо имали јасну слику потребно би било изнети и колику су површину запремале поједине категорије газдинстава. Нажалост подаци из 1897 год. не говоре нам о томе.

⁶²⁾ Статистика Краљевине Србије 1900, књ. XVI, стр. VI и VII.

Хрватска и Славонија. Званични податци о стању поседа датирају из 1895 год. Како је овде јединица за површину јутро, то је потребно узети, да би се добила вредност у хектарима, да је једно јутро равно 0,5755 ха.⁶³⁾

Таб. 18. Расподела поседа у Хрватској и Славонији 1895 год.

Величина поседа у јутрима	Број поседа	у %	Површина у јутрима	у %
Испод 1 j.	53.816	13,24	24.374	0,51
1—5	126.289	30,99	370.630	7,95
5—10	110.999	27,25	804.805	17,26
10—20	81.657	20,05	1,128.312	24,20
20—50	30.603	7,52	859.288	18,43
50—100	2.830	0,69	184.602	3,96
100—200	550	0,12	73.733	1,58
200—500	263	0,06	84.554	1,82
500—1000	117	0,03	85.157	1,83
преко 1000	209	0,05	1.047.540	22,46
Укупно	407.403	100,00	4.662.995	100,00

Ситна и мала газдинства имала су свега 1.199.809 јутара или 25,72% целокупне површине а сачињавала су 71,48% свих поседа. Међутим 209 велико-поседника (преко 1000 јутара) имали су 1.047.504 јутара земље или 22,46% целокупне површине, одн. 0,05% целокупног броја поседа. Из тога се може закључити да је расподела земљорадничких поседа у Хрватској и Славонији била крајње несоцијална, пошто је 290 велико-поседника (са поседима преко 1000 јутара) имало скоро исто толико земље колико 290.000 ситних и малих сопственика.

*Босна и Херцеговина*⁶⁴⁾. Не постоје званични податци о расподели земљишних поседа у Босни и Херцеговини. Зна се да је 1878 год. 6—7.000 породица ага и бегова имало под собом 85.000 породица кметова. Слободних сељака муслимана било је 47,5%, а кметова хришћана 52,5%. На основу једне анкете почетком XX века у Босни и Херцеговини, Констандиновић најави да су 10.643 ага и бегова поседовали 900.000 ха. Значи да су 10.000 породица ага и бегова поседовали 53% целокупне површине. Статистички подаци из 1910 год. пружају ову слику:

⁶³⁾ Ивишић М., *Les problèmes agraires en Jugoslavie*, Paris 1926 god., стр. 113 — Навод по Констандиновићу Н., *Сељачко газдинство у Југославији I* стр. 21—22.

⁶⁴⁾ Податци узети од Констандиновића Н., *Сељачко газдинство у Југославији I*, стр. 23.

Таб. 19. Социјална структура у пољопривреди Босне и Херцеговине 1910 год.

КАТЕГОРИЈА	Број старешина породице	Број чланова породице
Поседници који имају кметове	10.463	40.460
Поседници који немају кметове	4.281	16.182
Слободни сељаци	136.854	634.789
Кметови	79.677	444.920
Слободни сељаци са условима кметова . . .	14.453	95.296
Кметова са условима слободних сељака . .	16.903	110.449
Свега	262.631	1.342.096

Како се из података не може сазнати колику су површину поседовале поједине категорије то ћemo се задовољити проценом односом о расподели земљишта код слободних сељака и кметова.⁶⁵⁾

Таб. 20. Расподела поседа слободних сељака и кметова

Величина поседа	% поседа слободних сељака	% поседа кметова
до 2 ha	51,5	19,95
од 2—5ha	25,4	28,21
" 5—10 "	23,7	28,38
преко 10ha	9,4	23,46

Овде је стање било горе но у Хрватској и Славонији, јер је проценат ситних и малих газдинстава био још већи; 76,9% свих сопственика имало је мање од 5 ха земљишта.

Војводина је била саставни део Угарске те тако неки посебни податци не постоје. Из следеће табеле која се односи на Банат и Бачку може се ценити какво је стање било у Војводини.⁶⁶⁾

Бројно највећа категорија у Војводини били су пољопривредни радници. Што се тиче сопственика земљишта може се рећи да су огромну већину сачињавали сопственици ситног и малог поседа. 70% било је или без земље или са имањем мањим од 10 јутара.

⁶⁵⁾ Констандиновић Н., *Op. cit.*, стр. 24.

⁶⁶⁾ Констандиновић Н., *Op. cit.*, стр. 25.

Таб. 21. Социјална структура пољопривреде Баната и Бачке

К А Т Е Г О Р И Ј А	Банат	Бачка
Сопственика латифундија преко 1000 јутара . . .	87	105
Сопственика од 100—1000 јутара	3.456	4.719
Фармери изнад 100 јутара	156	631
Сопственика и фармера од 50—100 јутара	11.792	15.001
Сопственика и фармера од 10—50 јутара	117.686	118.521
Сопственика и фармера од 5—10 јутара	57.589	51.874
Сопственика и фармера испод 5 јутара	58.880	69.077
Службеника на фармама	804	523
Пољопривредних радника	177.301	228.038

Словеначка је постала од делова Крањске и Штајерске. Податци, на основу којих долазимо до слике поседних односа у Словеначкој, односе се на Крањску из 1902. г.

Таб. 22. Расподела поседа у Крањској 1902. год.⁶⁷⁾

Величина поседа	Број поседа	у %
Испод 0,5 ha	9.361	12,50
од 0,5—1 "	6.307	8,40
· 1—2 "	8.166	10,80
· 2—5 "	14.663	19,40
· 5—10 "	14.921	19,80
· 10—20 "	14.590	19,30
· 20—50 "	728	0,90
изнад 100 ha	332	0,40

За разлику од досада поменутих области у Словеначкој пада у очи велики број средњих и великих газдинстава која су била процентуално скоро исто тако заступљена као ситна и мала. Средњи и велики посед претстављао је 48,9%, а мали и ситни посед 51,1%. Највише је било газдинстава у категорији од 5—20 ха (39,10%), а најмање великих (9,80%).

Далмација је област у којој је парцелација поседа била највише изражена. То се види из таб. 23.

На ситна и мала газдинства долазило је 87,4%, од чега је само на ситна са мање од 2 ха отпадало 61,5%. Далмација је претстављала покрајину (то је случај и данас) у којој су поседни односи били најгори, како у погледу ситних поседа, тако и у

⁶⁷⁾ Констандиновић Н., Op. cit., стр. 26.

Таб. 23. Расподела поседа у Далмацији.⁶⁸⁾

Величина поседа	Број поседа	у %
Испод 0,5 ha	15.553	18,6
од 0,5—1 "	15.378	18,4
· 1—2 "	20.411	24,5
· 2—5 "	21.564	25,9
· 5—10 "	7.243	8,7
· 10—20 "	2.243	2,7
· 20—50 "	762	1,0
· 50—100 "	147	0,1
изнад 100 "	154	0,1

односу ситног газдинства према средњем и великим. Није ни чудо што је аграрна пренасељеност имала најтеже последице баш у овој покрајини. Што је Далмација имала највећи проценат ситног и малог поседа разлог је најпре у географским околностима и то баш највећим делом; мада не заборављамо ни социјално-економске разлоге, а нарочито не колонатски систем који је такође доприносио распарчавању поседа.

За сумаран поглед о процентуалном односу разних категорија поседа у предратном времену нека послужи таб. 24.

Таб. 24. Расподела поседа у % пре Уједињења.⁶⁹⁾

ТЕРИТОРИЈА	Ситан посед	Мали посед	Средњи посед	Велики посед
Србија	21,04	33,61	41,45	3,90
Хрватска и Славонија	44,23	27,25	27,57	0,95
Банат и Бачка . . .	25,00	21,50	46,00	7,50
Крањска	31,70	19,40	39,10	9,80
Далмација	61,50	25,90	11,40	1,20

Из приложених цифара види се да су ситни поседи најјаче били заступљени у Далмацији (61,50%), мало газдинство је било најбројније у Србији (39,61%), средње у Банату и Бачкој (46%), а велико у Крањској (9,80%). Сељака-пролетера било је највише у Војводини.

⁶⁸⁾ Констандиновић Н., Op. cit., стр. 27—28.

⁶⁹⁾ Констандиновић Н., Op. cit., стр. 29.

б) Стане поседа после Уједињења

Од Уједињења па до данас постоји као једина званична публикација о расподели поседа у Југославији „Статистички годишњак“ од 1936 год. који нам пружа слику поседне структуре на дан 31-III-1931 год. Како су то једини званични податци ове врсте то је немогуће пропратити све промене у структури пољопривредних поседа које су се десиле у току тринаестогодишњег периода од Уједињења па до пописа 1931 год. Међутим тај период је веома важан јер претставља читав низ мера из области Аграрне политике, које су у великој мери мењале структуру поседа у Југославији. Ми се овде не можемо упутити у једно детаљно расматрање тих мера и њихових резултата, ми ћемо их у главном гледати са оне стране која нас овде интересује: у колико су те мере допринеле ублажењу аграрне пренасељености.

Да видимо најпре стане поседа у Југославији после извршене аграрне реформе.

Таб. 25. Структура поседа у Југославији на дан 31-III-1931 год.

Величина поседа у ха	Број газдинства	у %	Поседована површина у ха	у %
0,01—0,50	158.904	8,0	43.410	0,4
0,51—1,00	175.532	8,8	135.760	1,3
1—2	337.429	17,0	514.372	4,8
2—5	676.284	34,0	2.287.510	21,5
5—10	407.237	20,5	2.873.155	27,0
10—20	174.068	8,8	2.380.820	22,3
20—50	49.314	2,5	1.388.570	13,0
50—100	5.156	0,3	338.076	3,2
100—200	1.099	0,1	147.868	1,4
200—500	494	0,0	140.549	1,4
преко 200	208	0,0	389.824	3,7
Укупно	1.985.725	100,0	10.645.980	100,0

Као што се из приложене таб. 25 види Југославија је претежно земља малога поседа, јер је на поседе испод 5 ха отпадало 67,8% свих поседа. Док је гро поседа код нас испод 5 ха, дотле у другим државама са повољним приликама у пољопривреди гро поседа пада на категорије изнад 5 ха. Тако нпр. у Немачкој највећи број поседа пада на величину од 5—20 ха (34,8%), у Данској на величину од 10—60 ха (41,5%), у Естонији на величину од 10—50 (52%). Румунија је још у већој

мери малопоседничка земља него Југославија јер је на категорију испод 5 ха отпадало 74,5%.

Идући од области до области наше државе наилазимо на веома различит однос разних категорија поседа. У Војводини нпр. велики посед није ни дан-данас нестао, док у Зетској, а нарочито Приморској бановини, велики посед претставља минималан процентуални износ у односу на целокупан број поседа. Србија, Хрватска и Босна као подручја средње малог поседа претстављају, може се рећи, још најбољи однос човек-земља у толико што је расподела поседа равномернија. Све јужније покрајине имају неповољнију ситуацију у чему предњаче Далмација, Херцеговина и Црна Гора.

Таб. 26. Број и величина поседа у Приморској и Зетској бановини.⁷⁰⁾

Ха*	Приморска бановина		Зетска бановина	
	Број поседа	Површина у ха	Број поседа	Површина у ха
0,01—0,5	19.400	6.056	11.346	3.226
0,5—1	23.732	18.535	12.278	9.682
1—2	32.847	49.748	21.110	32.544
2—5	35.739	114.985	40.322	138.493
5—10	12.012	83.673	27.434	195.704
Укупно	129.170	432.796	131.222	753.700

*) Поседи преко 10 ха нису унети јер њихов мали број без значаја је.

Огроман број ситних поседа последица је, поред географских околности, необично велике аграрне пренасељености ових двеју бановина. Једини начин да се становништву које се брзо множи прибави парче земље јесте деоба већ постојећих поседа. Територија се не може повећати, индустрија и занати не могу да апсорбују вишак живља и онда неминовно долази до све веће парцелације земљишта, тог најкарактеристичнијег симптома аграрне пренасељености. У узаном појасу Приморске бановине највећи број поседа пада на категорију испод 1 ха, њиве величине једне мање собе претстављају редовну појаву. Обрада таквих малих комад земље могућа је само мотиком. Рекли смо да је парцелација поседа најизразитији симптом пољопр

⁷⁰⁾ Статистички годишњак (1937) књ. 8, стр. 104 и 110.

вредне пренасељености, тај процес деобе поседа карактеристичан је за све области наше државе а не само за Далмацију. Тако нпр. Хрватско Загорје и крижевачки крај показују необично снажан процес распадања поседа. Јурић⁷¹⁾ је у поменutoј области посматрао цепање поседа у периоду од 1859—1924 год. Од 503 поседа у 1859 год. створено је цепањем до 1924 год. 1089 поседа. Цепање поседа наставља се све бржим темпом, почиње и у крајевима који се иначе сматрају економски снажнијим областима. Не треба мислiti да је цепање поседа појава последњих неколико година. Цепање поседа је било познато још за владе кнеза Милоша, који је да би томе стао на пут, још 1836 год. донео уредбу о заштити сељачког поседа. Та уредба, прва овакве врсте у свету, (homestead у Тексасу је дошао доцније) јасно показује да се зачетци аграрне пренасељености налазе још у првој половини прошлога столећа.

Уобичајено је наводити као једини узрок распадања земљорадничких поседа појаву модерног капитализма и продирање новчане привреде у аграрне односе. Такво гледање на ствар (имају га присталице материјалистичког схватања историје) изгледа нам једнострano па према томе и нетачно. Капитализам је без сваке сумње неповољно утицао на развој сеоских поседа и доста допринео рђавим приликама на селу. Јасно је да се сеоско газдинство, руковођено циљем подмирења сопствених потреба а не профитом, тешко снашло у атмосфери слободне утакмице, новчане привреде, варијација цена, јасно је да је све то лоше утицало на његов повољан развој. Међутим погрешно је превидети још пуно узрока различитог карактера који су исто тако допринели слабљењу сеоских поседа. Нема ли донекле кривице и до самог сељака који је због свога конзерватизма често ишао сам противу себе. Ноторна чињеница је сељачко неповерење према свему што је ново, нарочито кад је у питању нов начин обраде земљишта. Један много важнији узрок распадања сеоских поседа лежао је у демографској области: невероватно снажан прираштај сеоског становништва на непромењеној површини тла. Ову чињеницу сматрамо, ако не јачим, а оно бар исто толико снажним узроком распадања поседа као што је то капитализам. Најзад један чисто идејни узрок који је неоспорно утицао на цепање поседа јесте индивидуалистички дух који је био тако изражен у XIX веку. Чим је тај индивидуалистички дух почeo проридати по-

⁷¹⁾ Мирковић Мија, Одржање сељачког поседа, стр. 55—56.

чела је и деоба најпре задруга, онда већих, и најпосле средњих и малих поседа. Тако, дакле, ни у ком случају не смемо приписати појави деобе поседа једну чињеницу као узрок.

Рекли смо да је наша држава малопоседничка јер је ситних и малих газдинстава било 1931 год. 1,348.149 или 67,8% свих газдинстава, али иако су претстављала $\frac{2}{3}$ свих газдинстава, површина коју је запремао ситан и мали посед није износила ни $\frac{1}{3}$ целокупне површине (2,981.112 ха или 28%). Средње газдинство (5—20 ха) заузимало је 5,253.981 ха или 49,3% целокупне површине, а бројно је износило 581.305. Дакле, без мало, половина целокупне површине припадала је газдинствима средње величине. Поседи са више од 20 ха и по броју и по површини долазе на последње место. Било их је 56.271 или 2,9% свих газдинстава, а поседовали су 2,410.887 ха или 22,7% целокупне површине. Међутим тих 56 хиљада газдинстава поседовала су само 500.000 ха мање него 1,300.000 ситних и малих газдинстава. Имајући у виду Југославију као целину, највише има малих газдинстава (34%), онда ситних (33,8%), затим средњих (29,3%), а велика газдинства остају на последњем месту (2,9%). Међутим овај однос разних категорија по величини поседа показује извесна отступања ако узмемо у обзир бановинску поделу; негде преовлађује ситно, негде мало, негде средње газдинство.

Таб. 27. Расподела газдинстава по бановинама у %

БАНОВИНА	Ситна	Мала	Средња	Велика
Дравска	33,0	24,4	34,5	8,1
Дринска	30,2	38,7	32,8	3,3
Дунавска	31,8	30,9	32,6	4,1
Моравска	24,4	39,8	34,0	1,6
Приморска	58,8	27,7	12,3	1,2
Савска	37,3	38,7	23,2	0,8
Вардарска	34,8	36,0	27,8	1,4
Врбаска	25,8	35,9	36,2	2,1
Зетска	34,1	30,7	31,3	3,9
Београд	47,1	20,1	26,8	6,1
За целу земљу	33,8	34,0	29,3	2,9

Ситних газдинстава има највише у Приморској (58,8%), Зетској (34,1%) и Вардарској бановини (34,8%). Малих газдинстава има највише у Моравској (39,8%) и Савској (38,7%) бановини.

У погледу средњих газдинстава на првом месту је Врбаска (36,2%), а онда Дравска (34,5%) бановина.

Како се нова административна подела сасвим разликује од територије земаља пре Уједињења, то је немогуће правити неку детаљну компарацију поседних односа у предратном и послератном периоду. Једно је сигурно, да се број латифундија знатно смањио. На дан 31-III-1931 год. било је у Југославији укупно 208 латифундија са више од 500 ха. Површина коју су заузимале износила је 389.824 ха. Међутим само у Хрватској и Славонији било је, у предратном периоду, 209 латифундија са више од 575 ха, а површина је износила 596.057 ха, дакле, више него све латифундије после Уједињења. У главном може се рећи да је правичнија расподела земљишта путем аграрне реформе у Југославији прилично остварена, али не потпуно, јер још увек постоје латифундије, тај најнесоцијалнији облик земљишне својине. Социјална неједнакост у погледу земљишне својине још увек је велика, иако мања него пре аграрне реформе, јер 334 хиљаде ситних газдинстава са мање од 1 ха немају сва заједно ни половину површине коју држе 208 сопственика латифундија.

Као први акт економског значаја после Уједињења као политичког факта, дошло је до замашних промена у структури поседних односа. Раскидање кметских (чифчиског) односа у Босни, Херцеговини, Црној Гори и новим крајевима Србије, експропријација великих поседа у крајевима бивше Аустро-Угарске монархије и бивше Отоманске империје, укидање колонатских односа у Далмацији, све су то биле мере спроведене државном иницијативом и присилним начином. Не само одузимање, већ и расподела (парцелација) великих поседа била је извршена принудним путем. Мотиви који су наметали једну овако брузу промену били су јаки и многобројни:

Опште-идејни мотив био је тежња за што већом демократизацијом земљишних поседа али не у смислу колективизације, но напротив са једном јасно израженом индивидуалном нотом. Тежило се што више истаћи индивидуу па се у пољопривредним односима руководило идејом да сваки појединач треба да дође на сваки начин до парчета земље. Колико се у томе успело и које су последице таквог гледања на ствар рећи ћемо доцније.

Национални мотив био је ослободити поседе у припојеним областима од страних сопственика (Немци, Мађари) и дати га националним елементима.

Социјално-политички мотиви огледали су се у потреби раскидања свих заосталих колонатских и кметских односа као и додељивању земље ратним добровољцима, инвалидима и др.

Социјално-економски мотив био је како у осигурању и прибављању парчета земље дотадашњим безземљашима, тако и у разрешењу свих закупних односа и односа зависности. На тај начин хтела се извршити демократизација земљишта и од огромног броја економски зависних створити самосталне сопственике који сами обрађују додељено им парче земље. Сматрало се са пуно вере да ће сељак обраћивати са много више воље и енергије земљиште за које зна да је његово и да ће се на тај начин целокупни принос од пољопривреде знатно повећати, а тим путем и спречити економски статус целе државе.

Поставља се сад питање какав је утицај имала аграрна реформа, одн. да ли је аграрна реформа допринела што год ублажењу аграрне пренасељености? Изгледало би сасвим логично закључити да је аграрна реформа морала јако ублажити све незгоде аграрне пренасељености, пошто је разбијањем латифундија постао велики број мањих поседа и тиме створена могућност запослења огромног броја пољопривредног становништва које је дотле било у немогућности да самостално обрађује земљу. На тај начин изгледа да је однос човек-земља побољшан тј. да је несразмера између становништва и површине, ако не сасвим, а сно у знатној мери, смањена. Међутим, све то ипак није допринело ублажењу аграрне пренасељености већ се може, мирне душе рећи, да је аграрна реформа у много чему појачала стање пољопривредне пренасељености. Истина је да је аграрна реформа створила приличан број нових сопственика земљишта, али се, с друге стране, појављује као пресудна чињеница да се продуктивност по ха није подигла него је чак и опала. Гледиште, по коме је довољно само направити сељака сопствеником парчета земље па ће он марљивошћу, која је стимулисана свешћу да ради своју земљу и да је господар целога приноса, постићи далеко већи принос него кад ради на туђој земљи, то се гледиште показало сасвим нетачно за наше прилике. Сељак није приступио интензивнијој производњи (чак је било много примера да се ишло у екстензивност) и принос по ха није се ни мало повећао у послератном периоду, чак се смањио. Ево једне табеле из које се то смањење види:⁷²⁾

⁷²⁾ Константиновић Н., Сељачко газдинство у Југославији II, стр. 14.

Таб. 28. Упоредни преглед приноса по хиљади пре и после Уједињења.

	Пшеница	Јечам	Овас	Кукуруз
Пре Уједињења (1910)	11,8	9,4	9,9	18,0
Просечно за пе- риод 1926/37	11,0	9,5	8,4	14,8
Разлика	-0,8	0,1	-1,5	-3,2

Једина култура код које је постигнуто незнатно повећање у приносу јесте јечам, међутим код две најважније културе, пшенице а нарочито кукуруза, видимо да је принос у послератном периоду „после извршене аграрне реформе, осетно слабији него у предратном периоду. „Већи принос, каже Констандиновић,⁷³⁾ у 1910 год., може долазити од обилније жетве у 1910 год. но што је била плодност жетве за 10 година (1927/36). Оно што овај упоредни преглед у сваком случају показује јесте, да сељачка газдинства после Уједињења немају напреднију привреду но она пре Уједињења“. Узроци за овакво стање ствари су многобројни и различити. На првом месту земљиште које је потпало под удар аграрне реформе било је претерано исцепкано. Аграрна реформа је обухватила 2,5 милиона ха, односно 13% целокупне површине Југославије. Од тога је отпало на:⁷⁴⁾ Босну и Херцеговину 1,3 милиона ха (земљу је добило 249.000 породица), Јужну Србију 540.000 ха (земљу је добило 81.000 породица), Далмацију 50.000 ха (земљу је добило 96.000 породица), северне области 589.000 ха (земљу је добило 280.000 породица). Када узмемо укупни број породица које су добиле земљу путем аграрне реформе (706.000) и укупну површину раздвојену тим породицама (2,5 милиона ха) онда излази да је свака породица добила просечно 3,5 ха земље. Међутим породице са 6 и 8 чланова су правило за наше прилике и онда видимо како је просечно мали комад земље отпадао на свакога члана породице.

Узроци смањеном приносу по хиљади поред исцепканости поседа били су још и недостатак пољопривредног кредита, примитиван начин обраде земљишта, недостатак стоке, недостатак пољопривредних справа и др. Тако, дакле, аграрна реформа

⁷³⁾ Констандиновић Н., Ор. cit., стр. 14—15.

⁷⁴⁾ Подаци узети од Ристића Т., Борба за земљу и наша аграрна реформа, стр. 72.

није ништа ублажила аграрну пренасељеност, јер новостворени мали поседи нису били снабдевени потребним оруђима и кроз слабу обраду и принос појачала се глад сељака за земљом. Тиме не желимо рећи да аграрна реформа није имала никаквог успеха; успех аграрне реформе је био само социјално-политички а не и економски. Сељаку није ништа поможено ако му се само да комад земље у својину, потребно је да поред свог неопходног оруђа има довољно и знања за пољопривредне послове, организован пољопривредни кредит, најзад потребна је организованост сељака и као произвођача и као потрошача (затругарство). Лишён свега тога (нећемо рећи потпуно али великом делом) сељак се нашао у немогућности да се укопча у капиталистичку привреду и као последица свега тога дошла је у многим областима екстензивна обрада и пауперијација села. Баш то сиромашење села претставља као и цепање поседа и смањен принос по хиљади један од карактеристичних симптома аграрне пренасељености. Поред осталих узрока сиромашена села била су и две велике кризе, пољопривредна и светска и читав низ недаћа чији би главни узрок била неорганизованост пољопривредника. Сиромашење села манифестију се на више начина: презадуженошћу, смањеним приходим, смањеном потрошњом, великим процентом газдинстава која не могу да се исхране до идуће жетве итд.

Према једној анкети Привилеговане аграрне банке у Београду о задужености газдинстава у Југославији (податке објавио Комадинић)⁷⁵⁾ види се у како лошим приликама живи наш сељак, када је од свих газдинстава у Југославији било 1931 год. задужено 27,8%, дакле више од једне четвртине. Идући од бановине до бановине видимо да је задуженост сељака највећа у Приморској (44%) и Врбаској (49%), а најмања у Вардарској бановини (11,1%). Франгеш⁷⁶⁾, сасвим умесно примећује да се податци ове анкете односе „само на задужене сељаке, дакле на такове, који по своме газдинству пружају довољно јамства за ризико кредитора...“ Међутим може се замислити у каквој се тек ситуацији налазе она газдинства која нису могла пружити довољно гарантије за зајам. Верујемо да је број оваквих газдинстава врло велики, али о томе се ништа прецизније не може рећи.

⁷⁵⁾ Комадинић М., Проблем сељачких дугова.

⁷⁶⁾ Франгеш О., Ор. cit., стр. 14.

Из истога извештаја Привилеговане аграрне банке сазнајемо да је проценат газдинства којима недостаје храна до идуће жетве изванредно велики. Тада проценат износи у бановини:

Дравској	44,42
Савској	40,47
Приморској	73,78
Зетској	59,50
Врбаској	45,93
Дринској	55,55
Вардарској	34,99
Моравској	44,06
Дунавској	27,58

Чак и ако узмемо у обзир Дунавску бановину, која има најмањи проценат газдинства са недовољно хране до идуће жетве, број таквих газдинстава је велики, преко једне четвртине. Међутим у Приморској бановини скоро три четвртине свих газдинстава не дочека жетву са прошлогодишњом храном, ту становништво гладује у правом смислу речи. Франгеш⁷⁷⁾ је израчунао да вредност свих производа сељачког газдинства у Приморској и Зетској бановини износи по глави дневно 1,06 динара. Може се замислiti колико је велика пренасељеност ових крајева када је појединач принућен да са једним динаром задовољи све своје дневне потребе у храни, стану, оделу и др. Не треба мислити да се овако лоше прилике налазе у целој земљи, у свим другим областима стање је боље или ипак не треба сматрати ни да је сасвим добро. Да је и у осталим деловима државе стање неповољно констатује и један извештај Друштва Народа⁷⁸⁾ у коме се вели да се велики део нашега народа недовољно исхрањује. Скоро редовна појава у Далмацији је да се, кад нестане купуса, коруна, кеља, кува обична трава са мало соли и зејтина. Да постоји су-консумација у Приморској бановини доказ нам пружа упоређење са Дунавском бановином, где по становнику жетвени принос даје потпуно задовољавајућу количину производа (чак има и знатних вишкова)⁷⁹⁾

⁷⁷⁾ Франгеш О., Op. cit., стр. 17.

⁷⁸⁾ Rapport definitif du Comité mixte de la Société des Nations. Genève. 1937 год., стр. 341.

⁷⁹⁾ Франгеш О., Проблем релативне пренапучености Југославије, стр. 20.

Таб. 29. Просечни принос жетве по становнику у Дунавској и Приморској бановини 1931/35 год.

БАНОВИНА	Кукуруз	Пшеница	Јечам	Раж	Корун
Дунавска	783,3	394,4	24,3	34,6	80,4
Приморска	65,7	41,3	62,2	84,2	9,0

Према једној публикацији Министарства пољопривреде „Потрошња хлебних жита у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца“ (Београд 1928 год.), утврђен је као минимум 310 кгр. житарица и 10 кгр. коруна годишње по становнику. Ако то узмемо као критеријум онда видимо да Дунавска бановина има вишку преко 1000 кгр. житарица и 70 кгр. коруна годишње по становнику. Приморска бановина пак показује сасвим супротну слику. Ту недостаје по становнику годишње 56,6 кгр. житарица и 1 кгр. коруна и сасвим јасно показује тиме појаву су-консумације која је опет последица великог броја потрошача у пољопривредно пренасељеној области. Сасвим слично стање је у Зетској и Врбаској бановини, у Лици и Хрватском Загорју.

Сиромаштво нашега села манифестије се и недостатком пољопривредних спрava. У том погледу послератни период направио је тако мало прогреса да се може мирне душе рећи да се и данас земља обрађује као и пре рата. И послератни период је задржао основну карактеристику у начину обраде: екстензивност у већем делу државе. Употреба пољопривредних спрava је врло мала, а број пољопривредних оруђа повећава се врло споро. То се види из таб. 30⁸⁰⁾)

Таб. 30. Справе и оруђа у пољопривреди Југославије

СПРАВЕ	1920 г.	1925 г.	На 100 ха ораница	
			долази 1920	1925
Дрвени плугови .	347.012	326.879	5,75	5,13
Гвоздени плугови .	726.388	783.762	12,64	13,02
Сејалице	64.971	78.775	1,08	1,31
Прашачији огргачи .	188.853	219.892	3,13	3,65
Жетелице	9.276	9.813	0,15	0,16
Косачице	3.102	6.244	0,05	0,10
Моторне вршалице .	6.156	7.967	0,10	0,13

⁸⁰⁾ Статистички годишњак 1936, стр. 136 и 142.

Таб. 30 показује нам да је повећање броја пољопривредних справа у периоду од пет посматраних година било врло слабо, готово никакво. За ових пет година које су без сваке сумње биле године просперитета, број плугова је порастао свега за 1241 комад. У самој ствари и тај пораст углавном је замена дрвених ралица гвозденим плуговима, а кад се томе још дода да се број пољопривредних домаћинстава у току пет година повећао, излази да се сразмера броја плугова и броја домаћинстава није изменила, или бар не у знатној мери. Тако, дакле, код нас је на 1000 сеоских газдинстава долазило 182 која су орала дрвеним ралицама, 438 са гвозденим плуговима, а 379 газдинства није имало ни једно ни друго. Ни са другим спрвама није ништа боље, чак је горе: дрљачу је имало 361, ваљак 35, а сејалицу 44 од 1000 газдинстава. Горановић⁸¹⁾ тврди да се после овога времена стање још погоршало јер се истрошена оруђа нису обнављала. --- Као и у спрвама тако и у радној стоци влада велика оскудица код нас. Статистички подаци нам казују да је 1931 год. било преко милион грла мање него 1921 год. Једино коњарство је показало извесан позитиван резултат. — Када се упореди прираштајем увећано становништво и број кола са запрегом, онда се види да је број газдинстава три пута већи.

Сиромашење села огледа се врло јасно и у опадању дохотка пољопривредних газдинстава. По Б. Тадићу⁸²⁾ пољопривредни доходак за једно сеоско газдинство овако се кретао:

Таб. 31. Годишњи доходак сеоског газдинства (у дин.)

	1923	1924	1925	1926	1928	1933
Годишњи приход 1 газдинства	22.179	24.510	21.620	17.945	17.417	7.125
1 сељака	4.350	4.806	4.239	3.518	3.414	1.346
Месечни приход 1 сељака	363	352	293	285	112	
Дневни приход 1 сељака	12,10	13,35	11,80	9,80	9,50	3,7

Смањење дохотка сеоских газдинстава било је необично велико судећи по горе изнетим цифрама. Кад упоредимо годишњи приход газдинства у 1923 и 1933 год. видимо да је у 1933 год. доходак три пута мањи. У доходак су урачуната не

⁸¹⁾ Горановић М., Положај сељака у Југославији III, стр. 8.

⁸²⁾ Горановић М., Оп. cit., II, стр. 6—7.

само новчана примања која сељак остварује продајом производа са свога имања већ и укупна вредност добара која сељак сам троши. Ако нам 1925 год. послужи као база онда је индекс дохотка од пољопривреде био: 1931 год. 47,8; 1932 год. 47,0; 1933 год. 42,7; 1934 год. 36,9; 1935 год. 53,9; 1936 год. 63,8 и 1937 год. 61,6. Овако велико смањење ипак је привидно и условљено је варијацијама куповне моћи новца. Према податцима које нам пружа „Индекс“ (Артур Бенко Градо) куповна моћ динара је 100 % већа у 1937 год. него у 1929 год. Овој чињеници морамо свакако поклонити пажње, јер нам она показује да је пад дохотка сељачких газдинстава био много мањи него што га горње цифре приказују, али снижење је ипак постојало и то у знатној мери. Међутим има једна важна чињеница о којој свакако треба водити рачуна кад је у питању пад цена, то би била несразмера у паду цена производа различитих привредних сектора. Појава „маказа цена“ са свим својим штетним последицама манифестовала се очигледно на штету аграра, јер је у периоду 1925/33 год. вредност аграрних производа опала за 57,4 %, а свих других радиности за 39,62 %. Те „маказе“ још више су мањиле и иначе слабу куповну моћ нашега живља и много допринеле убрзању процеса сиромашења нашега села.

Из свега садашњег излагања видимо да простор за одржавање у Југославији показује сасвим неповољну ситуацију, јер у најбољем случају остаје стално исти (међутим ми смо у пуно случајева видели знаке који нам показују извесан процес у назад). Тако се већ постојећа несразмера између пољопривредног становништва и пољопривредне површине сваким даном повећава и прети да заустави нужан и природан развитак Југославије у свима правцима. Перспективе за будући развој су крајње неповољне, становништво је све веће, животни простор све ужи. Таква ситуација тражи брзо и радикално решење.

НАЧИНИ ЗА РЕШАВАЊЕ ПРОБЛЕМА АГРАРНЕ ПРЕНАСЕЉЕНОСТИ

Никако не мислимо да предложемо у једној конкретној форми практичне мере за решење проблема аграрне пренасељености у Југославији. Желели бисмо само да укажемо на извесне теоријске могућности које се саме по себи намећу као логични корективи стања у коме се налази данас пољопривреда Југославије, исказујући при томе и наше мишљење о њиховој

ефикасности с обзиром на постојећу ситуацију. Путови за решење овог питања различити су, али је свима један исти заједнички циљ: наћи запослење и могућност за даљи развој целокупном вишку радне снаге у пољопривреди па било то у сфери пољопривредне производње, било ван ње. Потребно је, другим речима, смањити несразмеру простора за одржање и великог броја становника и тим путем створити један сношљив однос човек-земља. За постизавање овога циља, дакле за решење питања аграрне пренасељености, постоје три могућности: 1) повећање пољопривредне површине, 2) исељавање сувишног становништва и 3) индустријализација. Да расмотримо детаљније ове могућности.

1) Повећање пољопривредне површине

Повећање пољопривредног простора могло би се извести било путем повећавања државне територије, било путем извесних промена у постојећим границама. Како нам прва могућност не изгледа остварљива (бар према садашњој ситуацији) то је одбацијемо. Друга могућност, тј. повећање пољопривредне површине у постојећим границама државне територије, могла би се остварити на четири начина:

- а) повећавањем културне површине,
- б) унутрашњом колонизацијом,
- в) интензификацијом пољопривредне производње,
- г) преоријентацијом пољопривредне производње.

а) Од укупне површине Југославије (24,8 милиона ха) културну површину сачињавају 14,5 милиона ха, шуме 7,8 милиона ха, необрађене површине 2,6 милиона ха. Културна површина је овако обрађена:

оранице	51,7%
баште	1,0%
ливаде	12,8%
испаше	30,3%
виногради	1,5%
остала културна површина	2,8%

Као што се види највећи део културне површине чине њиве, шуме и испаше. Како од ова три начина искоришћавања земље оранице претстављају најинтензивнији начин обраде, то би се повећање културне површине могло постићи стварањем ораница на рачун шума и испаша. Претварање шума у оранице је

један природан процес заједнички свим државама па и Југославији. Пре 100 година густа, скоро непроходна, шума пружала се све до Саве и Дунава, (отуда и назив Шумадија). Данас постоје само остатци. Тако је и са другим шумским областима Југославије, шуме се, где брже а где спорије, губе пред увећаним становништвом. Данас, када шуме претстављају мање од $\frac{1}{3}$ целокупне површине и када су се ограничиле на брдовите висинске пределе, смањена је прилично могућност за њихово претварање у оранице. Сем тога државна власт је, увиђајући зле последице безобзирног уништавања шума, законом од 21-XII 1929 год. ограничила сечу шума. То ипак све не значи да шуме ни у ком случају не смеју бити замењене ораницама. „Пред растућом густоћом пучанства, каже Франгеш,⁸³⁾ шума мора узмицати са пшеничног тла у равници на природно шумско тло у брдима, нарочито у Крашу“. Чак и поменути закон о шумама дозвољава претварање шумског тла у другу културу ако се тиме „задовољава животна потреба“. При томе претварању шума у оранице ваља имати на уму огроман значај шума па не упasti у грешку као у С. А. Д. где је услед сечења шума читава четвртина целокупне површине претворена у пустину, а једна трећина губи здравицу. Такав пример нам пружа и наш Краш чему води уништење шума. Имајући све то у виду ипак се налазимо у ситуацији да морамо на један разуман, одмерен начин, вршити претварање шума у оранице онде где се шуме налазе на месту где би могло да успева жито. Као области погодне за претварање шума у оранице Франгеш⁸⁴⁾ наводи шумске огранке у равници Фрушке Горе, Папука, Билогоре и Кридије, Иванчице, Мацељгоре, Загребачке Горе и Петрове Горе. — Стварање ораница на рачун испаша је у Југославији прилично отежано том околношћу да се испаше пружају преко брдских крајева чије се становништво углавном бави сточарством. Сувише велика жеља да се од испаша створе оранице могла би имати неповољне последице по сточарство. У Италији се за време „битке за жито“ (»Battaglia del grano«) повећала површина ораница заоравањем испаша; то повећање ораница имало је као последицу врло рђаве прилике у развоју сточарства. Због свега тога потребна је крајња опрезност при претварању испаша у оранице да се при решавању једнога проблема не би непотребно стварао други и на тај начин само погоршавала ситуација.

⁸³⁾ Франгеш О., Op. cit., стр. 24.

⁸⁴⁾ Франгеш О., Op. cit., стр. 35.

Мелиорацијом земљишта би се такође могло постићи повећање површине културнога тла. Овим путем се или добија нова површина, или се обезбеђује сигурност жетве на већ постојећем земљишту. Два су подручја у којима су због честих поплава потребни мелиорациони радови: на северу сливови река Саве и Дунава, на југу слив реке Вардар. Поред тога постоје и знатни комплекси земљишта у крашкој области који су периодично поплављени. Што се тиче северне водоплавне области вршено је одводњавање још пре Рата па је дуж Тисе и Дунава добијено 738.834 ха, у Хрватској и Славонији добијено је на исти начин 467.544 ха, у Босни и Херцеговини су 1914 год. почели радови на мелиорацији површине од 326.800 ха, а у Словеначкој су вршени мањи радови (изузимајући регулацију горњег тока Саве и Драве). Мелиорација у Србији и Далмацији нису биле неког замашног обима. После рата наставило се са радовима који још и данас трају. По подацима Статистичког годишњака⁸⁵⁾ предвиђено је да се мелиорационим радовима добије следећа површина:

Таб. 32. Површина земљишта које ће се добити мелиорационим радовима.

БАНОВИНА	Површина у ха	Трошкови у 1000 дин.
Дравска	65.576	244.812
Дринска	82.107	108.888
Дунавска	91.872	147.650
Моравска	21.000	24.000
Приморска	68.135	58.776
Савска	215.598	327.181
Вардарска	55.079	101.013
Врбаска	44.167	45.680
Зетска	132.450	614.046
Укупно	775.984	1,672.047

Највећи мелиорациони радови биће, дакле, у Савској и Зетској бановини. Нарочито би се у овом погледу могло много учинити у Зетској бановини. По оцени стручњака када би се извршило исушивање Скадарског језера добила би се површина

⁸⁵⁾ Статистички годишњак, књ. 8 (1937), стр. 133.

од 370 км² најплодније земље. Та би површина била у стању да пружи довољно хране целој Црној Гори. Међутим мора се учинити једна напомена. Од мелиорација не треба очекивати неке велике резултате, јер је велики део радова у Посавини и Подравини, Мачви, Поморављу, Годомину, Неготину, Поповом Пољу, Повардарју, већ урачунат у површину тла које се обрађују и према свему томе је израчунавана густина пољопривредног становништва; оно што није урачунато (Мостарско поље, Хутово блато код Чапљине) претставља тако мале површине да у опште не могу бити узети у обзир као неки излаз из стања пренасељености.

б) Унутрашња колонизација било би насељавање становништва из пренасељених предела у области ретко или никако насељене. Тиме би се ублажавала пренасељеност одн. откљањала несразмера становништва и површине у пренасељеним областима. У Југославији је унутрашња колонизација била убачена у план за извођење аграрне реформе па је са њоме истовремено и вршена. Према стању у 1937 год. од укупних 2,5 милиона ха подељено је:

на 562.100 породица сеоских 2,1 милион ха
на 49.793 породица колониста 208.901 ха
на 7.289 породица ратних добровољаца 52.344 ха
на 18.146 ратних добровољаца 119.929 ха

Укупан број колонизованих породица добио је 328.830 ха. У Јужној Србији су до скора постојале велике површине ненасељене и неискоришћене плодне земље. По подацима које даје Урошевић⁸⁶⁾ у Јужној Србији је било искоришћено само 17% целокупне површине, шуме су сачињавале 23%, док је 60% плодне земље било је неискоришћено. Била је, дакле, ванредно повољна ситуација за једну успешну колонизацију са чиме се и почело одмах по Балканским ратовима. Засноване су много-бројне колоније код Гњилана, Лаба (Косово), Куманова, Скопља. Велике колоније Витомирци код Пећи и Карађорђево код Демир Капије биле су основане енглеском и америчком помоћу.⁸⁷⁾ Колонизација је била прописана двема уредбама, од 24 октобра 1920 и уредбом од 1931 год. На основу ових прописа колонисти су имали знатних привилегија па чак и активну помоћ државе, као нпр. ослобођење свих непосредних пореза

⁸⁶⁾ Урошевић А., Аграрна реформа и насељавање (Споменица два десетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије), стр. 819.

⁸⁷⁾ Урошевић А., Op. cit., стр. 829.

у року од 5—10 година, бесплатан превоз, дозволу сече државних шума итд. Међутим и поред ових повластица колонисти су нашли на огромне тешкоће: оскудица капитала, нестасица воде, недовољно искуство, транспортне тешкоће, напади качака⁸⁸⁾ итд. Међутим поред ових тешкоћа јавиле су се и друге које су последица непажње при колонизовању. Тако је нпр. у Метохији, која је један од најплоднијих крајева наше државе, обрада земљишта била врло слаба, јер су насељени колонисти из сточарских крајева а они су се показали као лоши земљорадници.⁸⁹⁾ На истом терену, дакле у Метохији, Арнаути су показали изванредан смисао за наводњавање искористивши све реке од Истока па до Лођа, тако да су се тамо у опште нема. То је створило тако повољне услове да нпр. у Лумбарди један ха ливаде даје 5.000 кгр. сена и отаве, а цени се на 50.000 дин. — Колонизација Овчег Поља била је крајње рђаво изведена. На терен су сушан и голетан доведени су најнеотпорнији: оптанти из Мађарске. Пренели су сав свој иметак (било је и клавира). „Овче Поље им је личило на мађарске равнице али оно је било њихова пропаст. Неродне године су учиниле да напусте колонију. У селу Нова Батања од 100 породица остало је данас 16“, каже Крстић.⁹⁰⁾ Па ипак, и поред свих погрешака које су учињене, колонизација у Јужној Србији је имала пуно добрих страна. Преко 40.000 породица добило је могућност за живот и рад. Сем тога укупни принос од земљорадње знатно се подигао. На новодобијеној земљи колонисти су прешли на модерну обраду земљишта, а од велике је важности што су увели и субтропске индустријске културе као мак, дуван, маслине, памук (чак је успео и покушај гајења дрвета од кога се добија гума). Највећи број породица је насељен у овим пределима: Исток (1027 породица), Пећ (1459), Ђаковица (2967), Грачански (1025), Подрин (870), Гњилане (679), Скопље (680) и Бијело Поље (623).⁹¹⁾

За све остале крајеве државе колонизација је, може се рећи, била мање доследно спроведена. Који су разлози за то, не можемо у то узасити. Ипак и овде је колонизација показала видне резултате: 32.777 породица у Босни и Херцеговини добиле су 59.199 ха земље, а 21.797 породица из свих северних

⁸⁸⁾ Крстић Ђ., Колонизација у Јужној Србији, 1928 год., стр. 40.

⁸⁹⁾ Крстић Ђ., Op. cit., стр. 15.

⁹⁰⁾ Крстић Ђ., Op. cit., стр. 25.

⁹¹⁾ Урошевић А., Аграрна реформа и насељавање, стр. 823.

крајева (Хрватска, Славонија, Словенија, Војводина) добиле су 135.709 ха земље.⁹²⁾

Имајући у виду Југославију можемо рећи да је колонизација, и поред свих учињених грешака, прилично успела, много више него у Италији где су у колонизацију полагане огромне наде. Аграрна пренасељеност је дosta ублажена ислјавањем, не малог броја, породица из пренасељених крајева. Међутим у колико имамо у виду будућност, колонизација нам се показује све мање ефикасно сретство противу аграрне пренасељености. Земља је већ издељена и слободних површина знатнијег обима нема више. Мочвари и шуме свакако да могу још увек пружити велике површине ораница, али док се могућности за овакав начин повећавања површине стално смањују, дотле становништво све више расте. Дакле, никакве могућности нема у будућности да се проблем аграрне пренасељености реши путем унутрашње колонизације.⁹³⁾

в) *Интензификација пољопривредне производње* била је такође један од начина да се у оквиру постојеће површине умањи аграрна пренасељеност. Повећањем приноса од земљорада отклонила би се нестасица сретства за живот у пренасељеним областима. Принос од пољопривредне производње у Југославији, као и у свима јужно-европским државама, изванредно је низак, нижи од приноса свих осталих европских земаља (изгледа да и Шпанија и Португалија имају приближно исти принос од пољопривреде као Југославија). Не само што је принос врло мали, него је још и та неповољна околност ту, да не показује никакво повећање, изузетак је само у погледу кукуруза, код свих осталих житарица имамо чак смањење.

⁹²⁾ Франгеш О., Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischer Landwirtschaft, стр. 169.

⁹³⁾ Вредан је помена покушај задружних организација у Савској бановини да селе сељаштво из пренасељених области у ређе насељене. До 1936 год. извршено је сељење 13.400 сеоских породица које су пре себе имале само по три катастарска јутра а после себе око 7 катастарских јутара. Ово показује колико је потребна задружна организација и колико она може да допринесе побољшању прилика на нашем селу.

Таб. 33. Принос најважнијих житарица у Југославији 1928/37 год. у метарским центима⁹⁴⁾

ВРСТА ЖИТАРИЦЕ	1928	1930	1933	1935	1937
кукуруз	8,9	14,4	14,1	19,2	19,8
пшеница	14,8	10,3	12,6	13,2	11,0
јечам	10,3	9,1	10,8	9,9	9,2
раж	9,5	8,0	9,6	8,0	8,2
зоб	9,9	6,9	9,9	9,2	8,5

Цело питање интензификације, које би могло да претставља једну засебну расправу, тесно је везано за остала питања југословенске привреде, као нпр. питање капитала, задужења, пореског оптерећења, питања цена пољопривредних машина и вештачког ћубрета и др. Кад су у питању начини на које би се могла извршити интензификација пољопривредне производње, указују нам се два пута: интензификација капиталом и интензификација радом. Недостатак капитала јако се осећа у нашој пољопривреди и проузрокује многе недаће. Снабдевање пољопривредника кредитом и поред специјалног завода са тим циљем (Привилегована аграрна банка) није било добро, јер кредит нису добили они којима је био најнужнији, а и они који су га добили нису умели у великом броју случајева да се њиме служе. Капитал у пољопривреди игра много мању улогу него у индустрији, а кад се још имају у виду наша сеоска газдинства окарактерисана производњом за покриће сопствених потреба а не за тржиште, онда се може рећи да је капитал као фактор производње у пољопривреди од мањег значаја него природа и рад. Из тога излази да је интензивирање капиталом уско ограничено. Како је у питању константан капитал, тј. онај који ће бити употребљен за набавку производних сртстава која се не обнављају у једном него у више производних периода, то је његова употреба прилично рискантина, јер се може десити да падне у доба привредне депресије услед чега његова употреба постаје често сасвим нерентабилна. Због тога Франгеш⁹⁵⁾ види главни моменат у интензивирању на страни рада а не капитала. Повлачећи сасвим узане границе употреби кредита „повећање капитала у сељачком газдинству путем кре-

⁹⁴⁾ Пољопривредна годишња статистика, 1938 год., стр. XX.

⁹⁵⁾ Франгеш О., Проблем релативне пренапучености Југославије, стр. 28—29.

дита у правилу не би смело да иде преко једноструког износа његове расположиве готовине“, Франгеш види на страни рада широку могућност да се повећа „производни потенцијал“ наше сеоског газдинства. Природни фактори су скоро непроменљиви и широко поље за интензификацију пружа једино рад, другим речима повећање пољопривредне производње зависи у главном од рада. Иако су се до сада певале читаве химне о сељаковој вредноћи, може се рећи да се у томе дosta претеривало. По Аврамовићу⁹⁶⁾ у Србији се ради само 160 дана годишње, док су 120 дана празници, а 80 дана се не ради из различитих разлога.

Интензификација не може ићи у бескрајност не само због тога што су јој границе повучене неумитношћу економских заекона, већ и због других нарочитих последица које наступају као последица интензивирања. Ту би се на првом месту могло навести да интензификација чини да се газдинства примичу тржишту тј. улазе у ужи појас von Thünen-ових кругова чиме се везују са судбином тржишта и излажу свим опасностима коњуктурних промена. Затим треба водити рачуна и о оном Kingовом правилу да вредност житних резерви расте у колико се оне смањују да најзад, у једном тренутку, вредност тих смањених резерви буде већа него што је била вредност целокупне жетве. За наше прилике ово правило било је много пута тачно, јер приход од једне слабије жетве био је знатно већи него приход од једне обилне жетве. Најзад интензификација и повећан принос доводе редовно до нееластичности понуде, а како је и тражња нееластична, може се дододили да промене у цени жетвених производа буду изванредно велике. Дакле, интензификација не може бити прекомерна и нарочито не нагла него постепена. Једино тако она може послужити циљу ублажења аграрне пренасељености. „То значи, да се и запослење радне снаге која данас није искоришћена, која је прекобројна, не може само и овим путем постићи, све кад би се кукуруз пет пута окапао и прекапао и сва пшеница окапала и плевила итд. и када би се сва стока место на паши прехранјивала у стаји са крмним биљем добијеним од ораница“⁹⁷⁾.

г) Као четврти начин на који би се могла створити једна ширша економска база за живот и опстанак густо насељеног по-

⁹⁶⁾ Аврамовић М., Наше сељачко газдинство, Београд, 1928.

⁹⁷⁾ Експозе министра пољопривреде 1936/37 год. Навод по Франгешу, Op. cit., стр. 30.

љопривредног становништва, долази у обзир преоријентација пољопривредне производње.

Под преоријентацијом пољопривредне производње подразумевамо сваки прелаз са једне културе на другу, односно са једне групе култура на другу у циљу стварања бољих прилика у домаћој пољопривреди. У појам преоријентације улазе све мере којима се преласком на гајење нових култура, било омогућује боље задовољавање сопствених потреба, било омогућује бољи пласман нових култура на инострана тржишта него што је то био случај са досадањим културама, било, најзад, остварује какав захтев спољно-политичке, спољно-трговинске или војне природе. У сваком случају обавља се процес замене једне врсте култура другом, а то је битно за појам преоријентације.

Када се пође од тога да наша пољопривреда треба да пружи све оно што се може у земљи произвести, а има на уму при том да нам пласман на иностраним тржиштима ових култура које сада гајимо ствара велике тешкоће, онда је јасно колико је за једну аграрно пренасељену земљу велика потреба да свој земљорад преудеси и побољша у сваком смислу. Кад се томе дода огроман број беспослених руку на нашем селу које једва чекају да добију рада у гајењу нових култура, чија обрада мора бити нарочито интензивна, много интензивнија но што је то случај у данашњој обради, онда се може схватити колико је преоријентација пољопривреде важан пут у лечењу пољопривредне пренасељености Југославије. Тим путем ће се не само упослiti znatan deo seoske radne snage i poboljšati исхрана становништва, него ће се и постићи боље уновчавање аграрних производа на домаћим и страним тржиштима, а самим тим и знатна еманципација домаће привреде од иностранства.

Констатујући потребу приоријентације пољопривреде као корективе стања пренасељености, потребно је при томе водити рачуна и о двема странама преоријентације: техничкој и економској.

Техничка страна преоријентације састоји се у избору најбољих врста култура, стварању најпогоднијих услова за развој тих култура. С обзиром на малопоседничку структуру наше земље и обиље радне снаге услови за гајење индустриских биљака изванредно су повољни. Само ако су поседи претерано исцепкани онда сваки начин производње престаје бити рентабилан и такви

поседи ни интензивирањем ни преоријентацијом неће постати способни да пруже сретства за опстанак. Врло је велики број поседа код нас који се налазе у таквој ситуацији. Међутим то никако не значи да преоријентацију не треба вршити. Напротив. Постоји огроман број газдинстава која су данас неспособна да пруже сретства за опстанак своме сопственику, а који би кроз преоријентацију постала способна да пруже довољан принос за егзистенцију сопственика. Међутим исто тако велики број поседа неће моћи бити спасен ни преоријентацијом на рентабилније културе ма којом другом мером. Ристић⁹⁸⁾ сматра да сва газдинства испод 2 хектара — а њих има, према последњем попису од 1931 године, укупно 671.865 — не могу бити спасена. За газдинства испод 1 хектара површине потпуно се слажемо са Ристићем, али уколико су у питању газдинства чија је површина нешто мања од 2 хектара сматрамо да би још могла постати рентабилна, само би то зависило од начина преоријентације, ступња интензификације, ситуације на тржишту за пласман култура и других услова.

Економска страна преоријентације огледа се у прелазу на културе које су рентабилније или потребне из спољно-трговинских, војних или спољно-политичких разлога, а све то у циљу повећања продуктивности производних јединица-поседа. При томе се постављају још неки проблеми који ако не буду повољно решени ни сама преоријентација неће успети па ма колика пропаганда постала и ма колико расположење код произвођача било. Ти проблеми састоје се из: 1) финансијског проблема (како створити потребна финансијска сретства за извођење плана преоријентације), 2) трговинског проблема (гарантовање пласмана нових култура на тржишту), 3) индустриско-политичког проблема (потребан број предузећа, најчешће индустриских, за прераду домаћих сировина створених преоријентацијом). Наравно, уз повољно решење ових проблема потребно је да постоје и поједини специјални услови па да план о преоријентацији успе. Тако, примера ради, да споменемо питање економског организовања ситних земљорадника у циљу лакшег уновчавања производа или добијања кредита, проблем зидања силоса, затим питање ревизије јавних дажбина на по-

⁹⁸⁾ Ристић Т., Преоријентација наше пољопривреде, Београд, 1939 године, стр. 18.

љопривредне производе, прилагођавање саобраћајне тарифе потребама пољопривреде, и други слични услови.

Имајући у виду Југославију не може се порећи постојање процеса преоријентације. Код нас се проблем преоријентације намеће после наступања пољопривредне кризе од 1930 године када се и ствара идеја о привредном плану у земљораду. То је плански предвиђена измена скоро целе пољопривредне структуре, односно њене производње, у циљу максималног задовољења потреба. Процес преоријентације пољопривреде код нас огледа се, у главном, у прелазу на индустриске биљке. Тешкоће у извозу жита које су и раније постојале, појачале су се за време пољопривредне кризе 1930 године, па се прешло на производњу индустриског биља, чиме се не само задовољавају аутаркички захтеви домаће индустрије, него и подиже куповна моћ сељака, јер индустриске биљке дају много боље приходе но житарице.

Производња уљарица претставља први корак у нашој пољопривредној преоријентацији. Из бојазни да се наглим преласком на гајење уљарице не створе велики вишкови ишло се постепено напред и површина земљишта под културама уљарица повећавала се врло лагано. То показују ове цифре:⁹⁹⁾

1933	"	"	"	"	"	102.996	ха
1934	"	"	"	"	"	114.740	"
1935	"	"	"	"	"	140.000	"
1936	"	"	"	"	"	169.000	"
1937	"	"	"	"	"	168.231	"
1938	"	"	"	"	"	186.788	"

Па ипак и поред свакогодишињег повећања површине засејане уљарицама ми још не подмирујемо сопствене потребе. Увоз уљарица спао је од 53 милиона, колико је просечно износио увоз у периоду 1930—34 године, на 41 милион годишње у периоду од 1934—38 када је преоријентација постала интензивна.

Памук,¹⁰⁰⁾ као индустриска биљка, забележио је такође пораст у производњи. До 1936 године површина под памуком кретала се од 1.000—2.000 хектара. У 1938 години површина засађена памуком попела се на 5.000 хектара. Међутим то никако не значи да подмирујемо своје потребе, јер у памучном влакну остварујемо само седмину својих стварних потреба.

⁹⁹⁾ Подаци узети од Ристића Т., Преоријентација наше пољопривреде, Београд, 1929; стр. 11.

¹⁰⁰⁾ Сви подаци о засејаним површинама појединих култура узети су од Ристића Т., Преоријентација наше пољопривреде, Београд 1929.

Конопља, иако врло важна индустриска биљка, није спадала у листу преоријентационих тежњи па њена производња није била форсирана као што је то случај са памуком или уљарицама. Па ипак, почев од 1934 године површина под конопљом стално се повећавала. У 1929 години под конопљом је било 32.700 хектара, док је у 1938 површина изнела 57.836 хектара.

Стално повећавање површине засејане сточним крмним биљем сведочи о напретку нашег сточарства. Да је преоријентација и у том смислу напредовала сведочи повећање засејане површине. Од 275.000 хектара у 1930 години, дошло се на 357.000 у 1938 години.

Преоријентација пољопривредне производње остварује се и напретком воћарства које ослобађа сувише проширене површине засејане житима. Како је гро наших поседа ситан и мали посед, а земљиште врло погодно, постоје најбољи услови за успешан развој воћарства. У 1929 години било је код нас око 75 милиона родних дрвета па је тај број опао и у 1933 години свео се на 63 милиона. Од 1934 године опажа се приметан пораст и у 1938 години број родних дрвета износи око 72 милиона. Иако просечан годишњи принос од извоза воћа премаша цифру од 100 милиона ипак се може рећи да постоје многи разлози који ометају још бољи пласман нашега воћа у иностранство. Да споменемо само неорганизованост унутрашњег тржишта и прерађивачке индустрије, често слаб квалитет за успешну конкуренцију на иностраном тржишту, недостатак племенитих врста.

Посматрајући преоријентацију као такву, и поред тога што она без сваке сумње претставља процес који у знатној мери запосљава беспослену радну снагу нашега села, морамо ипак рећи да ни овај начин проширења пољопривредне површине није довољан да реши питање аграрне пренасељености. Када се нарочито има у виду постепеност са којом се преоријентација врши, а постепеност је веома потребна да би се обезбедио пласман нових култура, онда тај лагани процес никако не може бити довољно ефикасно сретство које би стало на пут стварању све већег броја беспосленог сеоског становништва. Па ипак, мада сама по себи не ствара услове за опстанак становништва које се великим брзином множи, преоријентација као база за стварање националне индустрије потребан је и нужан процес, јер још једино снажна индустријализација може ефикасно послужити као коректив аграрне пренасељености.

2) Исељавање сувишног становништва

Још из стarih времена била је запажена као црта у карактеру Словена, а нарочито српског племена, често сељење. У XIX веку досељавање у Србију беше врло велико, јер ретко насељена Србија могла је да прими велики број дошљака. По податцима Цвијића¹⁰¹⁾ 80% Србије су досељеници, сељење је dakле било врло велико у прошлости.¹⁰²⁾ Разлози за сељење су били различити: економски, политички, религиозни, психолошки, социјални. Ти разлози били су врло различити за разне покрајине наше данашње државе. Сељење је било у главном проузроковано у јужним деловима данашње државе несташницом хране, множењем становништва и прелазом од екстензивног сточарства ка интензивном. Ту је играо свакако значајну улогу и политички мотив, ослобођење од турске власти и оснивање самосталне државе. Исељавање босанског муслиманског становништва било је религиозно-политичке природе; од 1878 до 1901 год. отселило се 170.000 босанских и херцеговачких муслимана (етнички они су били Словени) у турске области на југу наше данашње државе.¹⁰³⁾

Док су у прошлости различити мотиви били стимулус кретања становништва односно исељавања, већ од прве половине XIX века јасно се изражава као најглавнији разлог исељавања аграрна пренасељеност. Паралелно са сужавањем животног простора за умножено становништво, јавља се исељавање ка карактеристичан симптом. То је био главни (ако не и једини) разлог за сељење становништва из турских покрајина Старе и Јужне Србије, а тако исто и из крајева који су били под Аустријом. Исељеници су се упућивали, у главном, у Америку. Тешко је тачно рећи колики је број Југословена у Америци. По Стаменковићу тај број износи 1.685.000 или 12% становништва Југославије. Сви ови исељеници запосљавају се, у главном, у индустрији, много је мањи број оних који су се одали пољопривреди.

Послератни период доноси смањење исељеника. Било је више разлога за то но најважнији су снажење домаће привреде

¹⁰¹⁾ Цвијић Ј., Балканско полуострво и јужнословенске земље, 1922 год. стр. 200.

¹⁰²⁾ Stamenkovich Ch., L'émigration yougoslave. 1930 год., стр. 47.

¹⁰³⁾ Ковачевић Ј. Д., Расељавање Босне и Херцеговине 1901 године, стр. 5.

која је била у стању да апсорбује велики број исељеника, доба просперитета и ограничење исељавања у прекоморске државе (систем контигената). У 1937 год. почело је нагло опадање исељавања тако да је број исељеника од 21.789 у 1927 год. спао на 2.454 у 1932 год. Даћемо неколико бројних података о исељавању Југословена.

Таб. 34. Број исељеника Југословена 1932/36¹⁰⁴⁾

Год.	А. Број исељеника у европске државе					
	Француска	Немачка	Турска	Румунија	Грчка	Укупно
1932	1.947	507	1.433	795	320	6.642
1933	2.305	6	1.931	662	313	7.508
1934	2.629	448	4.123	524	285	11.004
1935	2.374	564	3.305	751	196	10.120
1936	4.249	589	969	470	189	8.625

Год.	Б. Број исељених Југословена у прекоморске државе				
	Аргентина	С. А. Д.	Канада	Аустрал. / Н. Зеланд	Укупно
1932	249	1.403	491	83	38
1933	281	1.106	537	144	16
1934	442	1.328	543	152	40
1935	609	1.337	566	235	47
1936	836	1.568	653	352	105

Као што се види најјаче исељавање Југословена је у Француску где се осећа врло велика потреба како за индустријским тако и за пољопривредним радницима. Број Југословена запослених у француској привреди износио је 1931 год. 31.873. Исељавање је значајно и с обзиром на Немачку. У рајнско-вестфалској индустријској области било је пре рата око 70.000 Југословена, данас је тај број знатно мањи (око 40.000). Југословенски радници су ту запослени као рудари, као и у фабрикама тешке индустрије. У последње време примећено је осетно запосљавање наших радника у пољопривреди; око 10.000 исељеника из Међумурја и Прекомурја запослили су се у Немачкој као пољопривредни радници.¹⁰⁵⁾

¹⁰⁴⁾ Статистички годишњак 1937 год. књ. 8, стр. 90.

¹⁰⁵⁾ „Политика“, 14 јануар, 1 фебруар 1939 год.

Емиграциона кретања служе само као привремени коректив стања аграрне пренасељености, чим се број исељеника попуни порастом становништва пренасељеност је опет ту. При томе треба имати једну ствар на уму: кад се већ исељавање не може спречити треба, што је могуће више, омогућити повратак исељенипа а исто тако старати се да се њихова уштеђевина врати у земљу. Сума тих уштеђевина није мала, само у Првој хрватској штедионици било је 1930 год. 479.000.000 динара. Криза је умањила овај износ на 26,519.000 дин. у 1937 год.¹⁰⁶⁾ Иако је исељавање из Југославије врло велико, а последица је аграрне пренасељености, оно ипак не може бити ни у ком случају сретство за трајно решење пренасељености. Ни у каквој сразмери не стоји годишњи прираштај становништва (200.000 лица) и број годишњих исељеника (око 20.000 лица, по Горановићу¹⁰⁷⁾ око 30—45.000). Према томе исељавање није начин да се избегне трајно аграрна пренасељеност.

3) Индустијализација

Западно-европске државе имале су пре једног столећа појаву аграрне пренасељености која је нестала са развојем снажне индустијске производње. Од свих начина за решавање аграрне пренасељености као најефикаснији показала се индустијализација. Са својим широким развојним могућностима (нетачно је рећи неограниченим, јер и индустриском замаху има граница) и својом великим продуктивношћу (много већом него што је у пољопривредној производњи) индустија у ствари проширује животни простор и ствара могућност за опстанак много већем броју становника него што је то у стању пољопривреда да омогући. За лоше прилике у нашој пољопривреди, за растерећење пренасељених области индустијализација се неминовно намеће и у њој ми видимо још једину могућност да се прилике поправе.

Да видимо да ли има могућности да се у Југославији пође путем индустијализације. Судећи по количини сировина које стоје на расположењу, развој извесних индустриских грана изгледа изванредно повољан. Не може се рећи да Југославија није већ пошла путем индустијализације, јер је на пр. број

¹⁰⁶⁾ Франгеш О., Проблем релативне пренапушености Југославије,

¹⁰⁷⁾ Горановић М., Положај сељака у Југославији I, стр. 4—5.
стр. 38.

индустријских радника од 225.104 у 1929 години порастао на 717.674 у 1937 год., али тај процес није ни до данас добио дољно јак полет да би стао на пут великом броју незапосленог сеоског становништва. Ми се не можемо овде упуштати у једну детаљну анализу проблема индустијализације Југославије (то би могло да послужи као тема једне засебне расправе) већ ћемо указати на најважније моменте у вези са индустијализацијом као леком аграрне пренасељености. Према Статистичком годишњаку¹⁰⁸⁾ било је 3.054 индустриских предузећа у 1937 год и то:

Таб. 35. Број индустриских предузећа по гранама у најважнијим индустриским центрима 1937 год.

Грана индустије	Београд	Загreb	Љубљана	Н. Сад	Укупно
Пољопривредно-прерађивачка	228	129	37	304	884
Древна индустрија	42	130	83	22	403
Рударство	32	16	5	1	104
Металургијска	45	37	41	43	186
Хемијска	36	46	34	21	170
Индустрија коже	27	17	27	9	84
Текстилна индустрија	59	98	85	110	399
Индустрија хартије	23	16	20	8	77
Електрична индустрија	38	40	10	52	234
Грађевинска индустрија	87	48	40	110	369
Остале индустрије	44	32	21	11	144
Свега	661	609	403	699	3.054

Ево неколико индустијских грана које имају највише изгледа за успешан развој захваљујући богаству Југославије у сировинама.

I. На првом месту дошла би индустрија дрвета с обзиром на огромне шумске комплексе Славоније, Босне и Словеначке. Ова грана индустрије врло лепо је напредовала, јер се повећала у периоду од 1930—36 год. за 115,8 %, тј. од 396 на 883 предузећа.¹⁰⁹⁾ Како је ово једна пољопривредна грана индустрије са сопственим, природом створеним, извором сировина, то је врло отпорна према конјуктурним променама. Требало би мало више обратити пажње на израду готових предмета (намештај, разне дрвене конструкције) а не само на полу-прераде. Тешкоће за развој ове гране индустрије леже на страни

¹⁰⁸⁾ Статистички годишњак 1937 год., књ. 8, стр. 136.

¹⁰⁹⁾ Франгеш О., Die Industrialisierung Jugoslawiens, стр. 34.

тржишта. Велику конкуренцију, нарочито за меко дрво, чине северне земље које се такође појављују на тржишту.

II. У групу индустрија које се наслажају на пољопривредну производњу долази и *млинска индустрија*. Ова индустрија би могла имати ванредно лепу будућност када би се обратила на њу већа пажња. До сада је развој ове индустриске гране био веома скучен, једва су се подмиравале сопствене потребе.

Мада покрива сопствене потребе и *индустрија шећера* треба да добије још шири обим. Садашње фабрике раде само са 60% свога производног капацитета и тиме врло задовољавају домаћу потребу. Требало би мислiti и на извоз у иностранство, а и на већу потрошњу у самој земљи, пошто је годишња потрошња шећера по појединцу у Југославији најмања у Европи (свега 5,6 кгр. годишње).

Могућности за *индустрију шпиритуса* изванредно су повољне. Постоје, такорећи, неограничене количине потребних сировина (кукуруз, кромпир), а исто тако и отпадака. Па ипак и поред тога Југославија је једна од последњих земаља у Европи које су увеле алкохол за погон мотора. У последње време обраћа се пажња на то да се сопственом производњом алкохола смањи увоз нафте и бензина и на тај начин појача ова грана индустрије.

Индустрија пива има такође изванредне услове за развој (одличан хмель) али су потрошне царине тако велике да је производња силно опала (од 728.000 хтл. у 1928 год. на 219.000 хтл. у 1936 год.).

Постоји још читав низ споредних индустрија које имају изванредно повољне услове за будући развој, а условљене су постојањем горепоменутих грана млинске индустрије. Тако постоји уз *млинску индустрију* индустрија производа од теста, поред индустрије шећера успешно се развија производња свих врста слаткиша, уз индустрију алкохола долази производња ликера и других алкохолних напитака.

III. Рударство и металургијска индустрија можда највише показују да Југославија иде путем индустрисације. Иако је под дејством привредне депресије за време светске кризе опао број рударских предузећа, ипак је производња показала 1936 год. знатан вишак према 1929 год. Тако производња је износила у хиљадама тона:¹¹⁰⁾

¹¹⁰⁾ Франгеш О., Die Industrialisierung Jugoslawiens, стр. 36.

	1929 г.	1936 г.
гвоздена руда	428	618
бакарна руда	329	651
цинк и олово	113	812
боксит	103	358

Повећана рударска активност имала је за последицу боље подмирење сопствених потреба одн. смањење увоза сирове и полу-прeraђene руде (у милионима динара):

	1930 г.	1937 г.
руда гвожђа и полуфабрикати	120,8	94,2
лим	104,3	64,1
железничка пруга и траверзе	107,9	58,9
цеви	60,3	26,8
прeraђени бакар	149,2	54,7
плугови	13,3	9,5

Јасно се показује опадање увоза гвоздене руде и осталих металних полу-фабриката као последица напредовања домаће производње. Исто тако издатци на машине и справе као и електрична постројења показују видљиво смањење. Ти издатци су износили (у милионима динара):

	1930 г.	1937 г.
машине и справе	465,9	366,2
електрична постројења	201,4	182,9

IV. *Текстилна индустрија* има изванредно велики значај за Југославију. Иако се број предузећа повећао од 294 у 1930 години на 363 у 1936 год. и даље показује тенденцију повећавања, ипак још није подмирена домаћа потреба сопственом производњом. Развој ове индустрије учинио је да се знатно смањи увоз текстилних производа из иностранства (од 2,3 милијарде динара у 1929 г. на 1,8 милијарду у 1937 г.). За питање аграрне пренасељености од ванредне важности је та околност да текстилна индустрија запосљава највећи број радника. Од укупног броја свих индустриских радника 1937 године тј. од 700.000 радника, ова индустрија запослила је 220.000. То су све радници са села који у пренасељеним областима нису могли наћи запослења. Иако су се до сада сировине набављале из иностранства, ипак се и домаћа производња сировина повећала. Производња лана и конопље везана је за северне области, док за производњу памука има највећи значај Јужна Ср-

бија.¹¹¹⁾ Сама Вардарска бановина била би у стању да подмири потребе целе Југославије у памуку.

V. Индустрија коже и обуће показује такође успешан развој. Да се и у том погледу Југославија ослобађа све више иностранства доказ је огромно смањење како увоза сировина тако и фабриката ове индустријске гране. Увоз је износио¹¹²⁾ (у милионима динара):

	1930 г.	1937 г.
коже	251	123,6
обуће	51	0,358

Што се тиче обуће може се рећи да је Југославија успела да сопственом производњом задовољи своје потребе.

VI. Индустрија стакла и порцелана условљена је постојањем нарочите врсте песка и каолина што до сада није нађено у некој знатнијој мери. Ипак корак ка ослобођењу од стране производње учињен је, јер је нпр. увоз стакла опао од 63,5 милиона у 1930 г. на 18,1 милион динара у 1937 години.

VII. Индустрија дрога и медикамената као и боја и лакова нема још за дужи период времена никакве изгледе на неку независност од иностранства. Увозних производа се, шта више, повећао (у милионима динара):

	1930 г.	1937 г.
дроге и медикаменти	30	40,9
боје и лакови	42,2	92,7

Прелазећи сумарно преко најважнијих индустријских грана у Југославији ми видимо да, иако је увељко почeo, процес индустријализације није ни приближно ухватио корена колико то захтева решење проблема аграрне пренасељености. Иако постоји изванредно повољна ситуација у погледу сировина (огромне количине гвожђа, бакра, мрког угља, магнезита, мангана, хрома итд.) ипак има много околности које спутавају повољан развој индустрије у Југославији. Једна од тих околности је недостатак погонског материјала. Резерве каменог угља нису довољно велике, а цене течног горива су врло високе (због царина). Електрификација би ту могла бити једно добро решење, јер је огромна водена енергија у Југославији

¹¹¹⁾ Мировић Т., Култура памука у Повардарју и њено унапређење („Економист“) год. 2 (1936) стр. 330.

¹¹²⁾ Франгеш О., Die Industrialisierung Jugoslawiens, стр. 38.

неискоришћена. Међутим електрификација је у врло скромном обиму до данас спроведена.

Нарочито велике тешкоће наилази наша индустријализација с обзиром на капитал и тржиште. Југославија је земља врло сиромашна у капиталу. Штедња је врло мала чemu се не треба много чудити кад се има на уму како је велики део Југославије пренасељен где становништво не може ни да се довољно исхрани, у таквој ситуацији о штедњи не може бити ни говора. Због тога је сасвим разумљиво да врло велики део капитала долази из иностранства. Домаће банке немају довољно сретстава да финансирају индустрију, те тако инострани капитал игра важну улогу у нашој индустриској производњи.

Тешкоће које долазе од стране тржишта још су веће. Због слабе куповне моћи сеоског становништва цела Југославија је врло слабо тржиште које је под дејством кризе постало још слабије. Куповна моћ северних области наше државе је осетно јача него јужних, али још увек врло слаба да би могла апсорбовати производе једне снажније индустрије. Још најјачу куповну моћ имају градови који су уједно и центри индустрије поштроших добара.

Велику препреку за напредак индустрије претставља како висока пореска стопа којом су опорезована индустриска предузећа,¹¹³⁾ тако исто и лоше саобраћајне прилике (просечно долази у Југославији на 100 км² само 4,1 км железничке пруге).¹¹⁴⁾ На главној прузи Београд—Скопље налази се већина индустријских центара: Јагодина, Ђуприја, Параћин, Лесковац, Ниш. Све докле год не буде у довољној мери развијена домаћа тешка индустрија саобраћај ће претстављати велику препреку у процесу индустријализације Југославије.

Узимајући у обзир све околности, за индустријализацију Југославије могло би се рећи ово: околности су ипак врло повољне и једна индустрија за подмирење сопствених потреба у сваком случају могла би се развити са свим изгледима на успех. С обзиром на проблем аграрне пренасељености ми у индустријализацији видимо још једини успешан начин решења

¹¹³⁾ О томе видети: Оптерећење индустрије и њеног производног процеса јавним теретима (Саопштења Централе индустриских корпорација) Београд, 1939.

¹¹⁴⁾ Gross H., Südosteuropa, стр. 29.

овога проблема. По Manoilescu¹¹⁵⁾ продуктивност индустриског радника је 4,35 пута већа но пољопривредног, за време криза она постаје чак и 10 пута већа. С обзиром на ово значи да, у односу на индустиријске, све аграрне државе морају остати сиромашне, јер у међународној размени добара никада не могу остварити ону зараду коју остварују индустриске земље. Дакле индустиријализација има да донесе поред унутрашњих користи још и једну у међународној позицији наше државе: побољшање наше ситуације у међународној размени. Ово је од изванредне важности. Решење аграрне пренасељености тесно је везано преко индустиријализације за проблем међународне размене. Са развијеном индустиријом ми се не бисмо на тржишту више појављивали само са аграрним производима већ и са индустриским. Од пресудне важности није баш чињеница да Југославија постане извозник и индустриских производа, важно је да се откине од оне привржености ка индустриским земљама, важно је да наша тражња индустриских производа не буде тако снажна а наши пољопривредни производи тако јевтини. Тако, дакле, путем индустиријализације отклонићемо пренасељеност у пољопривредном сектору запосљавајући сувишно становништво у индустрији; подмирујући на тај начин сопствене потребе у индустриским производима побољшаћемо свој положај у међународној размени добара, боље ћемо пласирати сопствене а повољније набавити стране производе.

ЗАКЉУЧАК

Аграрна пренасељеност није ни нова ни непозната појава. Пренасељеност у пољопривредном сектору постојала је у Енглеској крајем XVIII века а у Француској почетком и средином XIX века. Али, иако у суштини иста, данашња пољопривредна пренасељеност Југославије (а и осталих јужно-европских земаља) показује извесне специфичне особине које је чине знатно тежом. Те специјалне одлике модерне аграрне пренасељености манифестишују се како карактеричним појавама у самим пренасељеним државама, тако и општом међународном привредном ситуацијом. У унутрашњости пренасељених области Југославије (и осталих јужно-европских држава) видимо као најкарактеристичнији симптом страховит прираштај становништва какав никада до сад није био забележен ни у једној од западних држава Европе, а с друге стране видимо да скоро нема никакве могућности да се у знатнијој мери прошири животни простор и на тај начин омогући опстанак повећаном становништву. Све је то имало за даље последице, раније поменуту, исцепканост земљорадничких поседа, смањен принос по ха и све друге појаве константног сиромашења села. До таквога стања пре једног столећа није никде дошло у западно-европским земљама, тамо аграрна пренасељеност није ни приближно у толикој мери узела мања, као што је то случај са Југославијом данас, јер је још у почетку дошао коректив: снажна индустиријализација. Стварање индустриских предузећа за увек је отклонило проблем аграрне пренасељености западноевропских земаља. У упоређењу са овим, Југославија се налази у двоструко горем положају: с једне стране аграрна пренасељеност је добила изванредно оштру форму јер је захватила, без мало, целокупну пољопривредну површину Југославије, а с друге стране све могућности за поправку оваквога стања

¹¹⁵⁾ Manoilescu M., La theorie du protectionisme et de l'échange internationale. Paris, 1929.

дате су у смањеном обиму. Пре једног столећа сва сретства која смо поменули као начине за решавање аграрне пренасељености стајала су у неограниченој мери на расположењу и излаз је било лако наћи. Повећање културне површине било је лако извести јер је било још увек слободних земљишта. Исељавање се могло вршити у неограниченој мери, Америка је без икаквог ограничења примала све исељенике. Индустрјализација западно-европских држава није имала тада да се бори са препекама које Југославија мора да пребрodi данас; тада није било индустриски развијених држава које би ометале развој индустрите у Француској или Енглеској. Данашња ситуација Југославије је сасвим друкчија. Проширење културне површине, видели смо, не може да буде изведену у толикој мери да стане на пут аграрној пренасељености; исељавање такође не пружа задовољавајуће решење. Индустрјализација која би могла да буде излаз из тешког стања има да се бори са великим тешкоћама. Постојање снажних индустрјских држава, јавља се као нова тешкоћа, поред свих унутрашњих, ометајући брз развој индустрите у Југославији. Па ипак и поред свих тешкоћа, Југославија мора да пође путем индустрјализације. Само ,иако смо индустрјализацију навели као најефикаснији лек аграрне пренасељености, то никако не значи да је ово сретство само за себеовољно. Напротив ,излаз из ситуације у којој се данас налази југословенска привреда није могуће наћи само једним начином, па ма то био и најшири полет индустрите. Истовремено са индустрјализацијом потребно је приступити енергично поправљању прилика на селу. Ништа не помаже стварање фабричких центара без привредног подизања села, без његове способности да прати ток индустрјског развоја који је опет условљен напретком аграра. Само тако спајајући поправљање прилика у пољопривреди са стварањем индустрите, Југославија се може извући из тешке невоље аграрне пренасељености. Све друге мере које би у сфери саме пољопривреде хтели да реше проблем аграрне пренасељености неће ни у ком случају донети трајно решење, процес аграризације није више могућ и нигде више се не одиграва. Пољопривреда није више у стању да саму себе спасава.

ЛИТЕРАТУРА

- Аврамовић М., Наше сељачко газдинство, 1928.
 Annuaire statistique de la Société des Nations, Genève, 1935/36.
 Bilimović A., Agrarna struktura Jugoslavije.
 Bertillon N., Le problème de la depopulation.
 Weber Ad., Wirtschaftspolitik, I.
 Wagner Ad., Theoretische Sozialökonomik I, Leipzig 1907.
 Winkler W., Die Bevölkerungsfrage auf deutschen Volksboden, Wien, 1926 (Verhandlungen der Vereins für Soz. Pol.).
 Горановић М., Положај сељака у Југославији I, II, III.
 Gross H., Südosteuropa. Bau und Entwicklung der Wirtschaft.
 Gonnard R., Histoire des doctrines de la population.
 Gide Ch., Cours d'Économie Politique, II.
 Галић И. З., Проблеми аграрне политike у Хрватској и Славонији, 1921.
 Delaisi Fr., Les deux Europes.
 Зечевић С., Сиромаштво Југославије.
 Zolotas H., Grischenland auf den Wege zur Industrialisierung. Leipzig und Berlin 1926.
 Ivšić M., Les problèmes agraires en Yougoslavie, Paris 1926.
 Константиновић Н., Сељачко газдинство у Југославији, I, II (Библ. пол. и друштво).
 Костић Л., Становништво, 1930.
 Ковачевић Д., Расељавање Босне и Херцеговине 1901.
 Комадинић М., Проблем сељачких дугова.
 Крстић Ђ., Колонизација у Јужној Србији.
 Летица Д., Експозе о предлогу буџета за 1937/38.
 Lenoch J., Südslowiens überseeische Auswanderung.
 Marschall A., Principes d'Économie Politique, T. I.
 Мирковић М., Одржавање сељачког поседа 1937.
 Мирковић Н., Основне црте у демографском развоју Југославије (Архив за правне и друштвене науке) 1939.
 Мирковић Н., Кретање натализата у Југославији (Економско-финансијски живот).
 Mirkovich N., Die Bevölkerungsentwicklung Jugoslawiens und das Problem der agrarischen Überbevölkerung (Weltwirtschaftliches Archiv 1939, Heft I, Band 50).

Мировић Т., Култура памука у Повардарју и њено унапређење („Економист“ 1936).

Oberländer Th., Die agrarische Überbevölkerung Polens, Berlin, 1935 god.

Пољопривредна годишња статистика, 1938.

П. А. Б., Земљорадња и њена задуженост. (Реферат у „Економској политици“ 1934, Загреб).

P. A. B., Prevod iz Revue mensuelle 1935 god. »Problem prirasta становништва у Полjskoj.«

Rümelin, Zur Übervölkerungsfrage. Reden und Aufsätze.

Roscher, System der Volkswirtschaft, Grundlage der Nationalökonomie 1876.

Robertson C. J., Population et agriculture; le problème de surpeuplement rural.

Reithinger A., Le visage économique de l'Europe.

Ристић Т., Борба за земљу и наша аграрна реформа, 1938 год.

Ристић Т., Преоријентација наше пољопривреде, Београд 1939 г.

Статистички годишњак од 1929, 1934, 1935, 1936, и 1937.

Статистика Краљевине Србије, 1900

Seraphim H. J., Die statistische Erfassung der Landwirtschaftlichen Übervölkerung und Untervölkerung. Berlin, 1930. In: Berichte über Landwirtschaft. N. F. XIII (1930).

Stamenkovitsch Ch., L'émigration yougoslave, 1930.

Тадић Б., Како је привредна криза трансформисала наш национални приход (Уједињени синдикати, св. 1—2) Београд 1935.

Тадић Б., Приход од наше пољопривреде. (Ујед. синд. N=1, год. 5)

Урошевић А., Аграрна реформа и насељавање (Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије).

Uhling H., Der Bauernstand als Hüter der Heimat und des Volkes.

Франгеш О., Проблем релативне пренасељености Југославије (Архив Министарства пољопривреде, год. 5, св. 11).

Frangēš O., Die Vierjahresplan und die Industrialisierung des süd-europäischen Agrarstaaten.

Frangēš O., Die Industrialisierung Jugoslaviens.

Frangēš O., Die sozialökonomische Struktur der jugoslawischer Landwirtschaft.

Hollmann H., Agrarverfassung und Landwirtschaft Jugoslaviens, Berichte über Landwirtschaft. N. F. Berlin, 1931.

Hollmann H., Kolonisation und Entwicklung der Landwirtschaft in Südserbien, Makedonien. (Berichte über Landw., N. F. Bd. VIII, 1928.

Haushofer, Bevölkerungslehre. Leipzig.

САДРЖАЈ

УВОД	5
1. Пренасељеност уопште	6
2. Аграрна пренасељеност	12
Црте демографског развоја Југославије и других земаља	17
1. Кретање наталитета	17
2. Морталитет и природни прираштај	25
Померања у структури становништва Југославије	35
Простор за одржање у Југославији и аграрна пренасељеност	43
Расподела поседа у Југославији и карактеристика тих поседа	53
1. Предратни период	53
2. Ставе поседа после Уједињења	59
Начини за решавање проблема аграрне пренасељености	69
1. Повећање пољопривредне површине	70
а) повећаване културне површине	72
б) унутрашња колонизација	75
в) интензификација пољопривредне производње	77
г) преоријентација пољопривредне производње	77
2. Исељавање сувишног становништва	81
3. Индустиријализација	84
Закључак	91
Литература	93
Садржај	96

Jn. б. 37/197

ОПИС ЖИВОТА

Рођен сам 7 фебруара 1915 године у Крушевцу од мајке Десе, рођ. Јовановић и оца др. Владимира, лекара-хирурга. Основну школу, гимназију и испит зрелости завршио сам у Ваљеву 1933 год. На Правни факултет уписао сам се у октобру 1933 год. а дипломирао сам октобра 1937 год. Усмени докторски испит положио сам 3 априла 1939 год. Тезу сам брањио 11 марта 1940 год. са оценом „једногласно“.
